

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST
AK. GOD. 2014./2015.

MILOVAN ĐILAS I PROCES LIBERALIZACIJE U JUGOSLAVIJI NAKON 1950.
Diplomski rad

Student: Dora Kosorčić
Mentor: dr. sc. Martin Previšić
Zagreb, rujan 2015.

Sadržaj

1. UVOD	3
2. BIOGRAFIJA I POLITIČKO DJELOVANJE MILOVANA ĐILASA DO 1945. GODINE	5
2. 1. Partijski rad do početka Drugog svjetskog rata	5
2. 2. Drugi svjetski rat	9
2. 3. Završetak rata i uspostava komunističke vlasti	14
3. JUGOSLAVIJA 1945.-1948.	17
3.1. Karakteristike sustava.....	17
3.2. Đilas i sukob sa Sovjetskim Savezom	19
4. PREMA NOVOM SUSTAVU.....	23
4. 1. Đilasova kritika sovjetskog modela i postavke ideološke transformacije sustava	23
4. 2. Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije/Saveza komunista Jugoslavije	29
5. STALJINOVA SMRT, KRAJ LIBERALIZACIJE I „AFERA ĐILAS“	36
5. 1. Zaustavljanje liberalizacije-Brijunski plenum 1953. godine	36
5. 2. „Afera Đilas“-Đilasovi članci u <i>Borbi</i> i <i>Novoj misli</i>	38
5. 3. Treći plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije	57
6. ZAKLJUČAK	67
7. POPIS KRATICA	70
8. IZVORI I LITERATURA	71
8. 1. Izvori	71
8. 1. 1. Novine	71
8. 1. 2. Objavljeni izvori.....	71
8. 2. Literatura	72

1. UVOD

Milovan Đilas, crnogorski političar, književnik, član Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) i jedan od partijskih teoretičara u drugoj Jugoslaviji, u njenome formativnom razdoblju, od osnivanja države 1945. godine do kraja svoje političke karijere 1954. godine, u historiografiji je zabilježen zbog svojih kritičkih istupa protiv jugoslavenskoga sustava. Redogmatizacija državnoga sustava nastupila je nakon Staljinove smrti 1953. godine, a nakon početnog impulsa društvene, političke i ekonomske liberalizacije-transformacije državnoga i društvenoga sustava u Jugoslaviji, kao reakcije na sukob sa Sovjetskim Savezom. Naime, od sukoba Tito-Staljin, Jugoslavija se našla pred dilemom u kojem smjeru razvijati državni sustav, da ostane dosljedan ideološkim postavkama komunizma, ali i da bude različit od sovjetskoga sustava. U tim je povijesnim okolnostima od početka pedesetih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji započeo proces liberalizacije, čije su komponente bile djelomična decentralizacija, demokratizacija i deetatizacija, što je na operativnoj razini, između ostalih promjena, podrazumijevalo i reorganizaciju republičkih organa vlasti, davanje većih upravnih ovlasti republičkim upravnim strukturama, veću autonomiju lokalnih organa vlasti, smanjenje birokratskoga aparata, dok je u ekonomskim strukturama, u sklopu deetatizacije, uveden sustav samoupravljanja, odnosno, sustav radničkoga upravljanja tvornicama i proces preobrazbe državnoga u društveno vlasništvo. Preduvjet bilo kakvih operativnih promjena u komunističkom je sustavu bila modifikacija ideoloških postavki, a jedan od njihovih kreatora bio je upravo Milovan Đilas.

Politička karijera Milovana Đilasa započela je tridesetih godina, njegovim dolaskom na studij u Beograd. U pitanjima ideološke linije, Đilas je slovio kao rigidni boljševik, jedan od dogmatika unutar KPJ; naime, povezivalo ga se s Petkom Miletićem, bio je zagovornik provođenja linije boljševičke ortodoksije u umjetnosti u sukobu na književnoj ljevici krajem tridesetih godina, a tijekom Drugoga svjetskog rata bio je jedan od rukovodilaca odgovornih za „lijeve greške“. Ipak, nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. godine, Đilas je doživio intelektualnu i ideološku transformaciju, od boljševika do kritičara sovjetskoga modela društvenoga sustava, te autora novih ideoloških postavki jugoslavenskoga komunizma. Bio je jedan od autora *Rezolucije* Šestoga kongresa KPJ 1952. godine, kongresa na kojem su usvojeni novi postulati jugoslavenskoga društvenog sustava, radničko samoupravljanje te ideološko-odgojna uloga Partije.

Đilas je ideje o novom smjeru razvoja Komunističke partije te društvenoga sustava uopće razvijao od sukoba sa Sovjetskim Savezom. Promjena postavki sustava započela je još

od početka pedesetih godina, pri čemu je Đilas u brojnim člancima, esejima te na partijskim plenumima formulirao nove postulate društvenog uređenja, a Šesti kongres KPJ trebao je predstavljati i institucionaliziranje njegovih ideja. Međutim, već nakon Staljinove smrti u ožujku 1953. godine proces liberalizacije jugoslavenskoga društvenog sustava je zaustavljen, ali Đilas je nastavio razvijati svoje ideje, koje je javno iznio u seriji članaka objavljenih u listu *Borba* te časopisu *Nova misao*. Ti su članci, u kojima je dao teorijsku i praktičnu kritiku rada Partije te inzistirao na novim osnovama rada i razvoja društvenog sustava, predstavljali vrhunac njegova teorijskoga i političkoga djelovanja, te razlog njegova političkog smjenjivanja u siječnju 1954. godine.

Intencija ovoga rada jest kritičkom analizom članaka Milovana Đilasa, objavljivanih u listu *Borba* od listopada 1953. godine do siječnja 1954. godine, tekstova objavljivanih u časopisu *Nova misao*, te Đilasovih memoarskih tekstova i radova nastalih u periodu od 1950. do 1954. godine, rekonstruirati ključne odrednice procesa liberalizacije Jugoslavije, kroz prizmu Đilasovih teorijskih i ideoloških razmatranja. Ipak, cilj je i analizirati Đilasov rad na području kreiranja partijske ideologije od početaka njegova političkoga i partijskoga rada, njegovu ideološko-intelektualnu transformaciju, od boljševika do kritičara komunizma, u okviru konteksta društveno-političkih i ideoloških aspekata razvoja druge Jugoslavije. Temeljno pitanje je jesu li Đilasove ideje o novome društvu, koje je iznosio u člancima, a koje su na Trećem plenumu u siječnju 1954. godine, što je označilo kraj Đilasove političke karijere, predstavljale kritiku komunizma i zahtjev za drugačijim društvenim uređenjem, ili su izraz zahtjeva za specifičnim transformacijama unutar postojećega jugoslavenskog društveno-političkoga uređenja.

2. BIOGRAFIJA I POLITIČKO DJELOVANJE MILOVANA ĐILASA DO 1945. GODINE

2. 1. Partijski rad do početka Drugog svjetskog rata

Rođen 12. lipnja 1911. godine u selu Podbišće kraj Kolašina u Crnoj Gori, ¹ Đilas tvrdi da se već u djetinjstvu upoznao s komunističkim idejama te se od rane dobi počeo smatrati komunistom. ² Njegovi su se politički nazori proširivali tijekom školovanja. Ističe da je od svojih školskih kolega jedino on definitivno bio komunist po intelektualnom opredjeljenju, već u osmome razredu, iako je želio biti pisac. ³ U komunističkim je organizacijama aktivno sudjelovao od dolaska u Beograd na studij 1929. godine, gdje je upisao filozofiju. ⁴ Tijekom njegove prve godine na studiju, na Beogradskom univerzitetu još uvijek nije bilo političkih organizacija, što je bila posljedica šestosiječanjske diktature. Ipak, unatoč zabrani formalnih političkih organizacija, postojali su kružoci različitih profila, koji nisu imali čvrstu organizaciju, ali su bili okupljališta mladih ljudi i forumi u kojima su studenti dijelili nezadovoljstvo političkom i socijalnom situacijom. Jednome takvom kružoku, organiziranome na Filozofskom fakultetu, pripadao je i Đilas. ⁵

Ističe da je, sa zaoštavanjem političke situacije, tekao i proces transformacije, čak i radikalizacije interesa i fokusa pripadnika kružoka, od literarnih do političkih, naročito nakon prvih studentskih demonstracija protiv diktature u jesen 1931. godine. Te demonstracije, u kojima je sudjelovao, naziva prvim javnim demonstracijama protiv diktature. ⁶ Policija je smirivala demonstrante, a Đilas je, zbog mogućnosti reperkusija, oputovao u Kotor. ⁷ U Crnoj Gori Đilas je proveo tri mjeseca; u Beograd se vratio tek u ožujku 1932. godine. U tom su se razdoblju političke prilike na sveučilištu u znatnoj mjeri izmijenile: ljevičarske su grupe ojačale, s boljom organizacijskom strukturom. Međutim, za taj razvoj nije bila odgovorna Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), iako Đilas navodi da je imala svoje predstavnike na Univerzitetu. ⁸ KPJ, prema Đilasovim navodima, nije pokazivala interes za studentski pokret u Beogradu, iako je to bila jedina društvena struktura koja je pružala otpor diktaturi. KPJ nije podupirala aktivnosti studenata Univerziteta u Beogradu, smatrajući studente pripadnicima

¹ Jože Pirjevec, *Tito i drugovi*, prev. Nina Sokol (Zagreb: Mozaik knjiga, 2012), 331.

² Milovan Djilas, *Land without Justice* (New York: Harcourt, Brace and Company, 1958), 126.

³ Isto, 349.

⁴ Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas* (Beograd: Prosveta, 1991), 125.

⁵ Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary* (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1973), 21-22.

⁶ Isto, 45.

⁷ Isto, 52.

⁸ Isto, 68.

sitne buržoazije,⁹ stoga i ideološki neprikladne za revolucionarni rad Partije, a Univerzitet buržoaskom institucijom, na kojem istinskih revolucionara, posvećenih isključivo ilegalnome radu, nema i ne može biti.¹⁰

U travnju 1933. godine Đilas je uhićen, jer je s grupom studenata pokušao izbaviti Petka Miletića iz zatvora, međutim, plan nije uspješno izvršen;¹¹ Đilas je uhićen,¹² kao sekretar univerzitetskog komiteta.¹³ Zbog ilegalne revolucionarne djelatnosti osuđen je na tri godine zatvora u Srijemskoj Mitrovici.¹⁴

Iako je sudjelovao u planu za izbjavljenje Petka Miletića iz zatvora, u kontakt s njim došao je tek u Srijemskoj Mitrovici. Petko Miletić je tridesetih godina bio jedan od članova CK KPJ, vođa radikalne lijeve frakcije unutar Partije. Naime, KPJ se dvadesetih i tridesetih godina suočavala s unutarnjim sukobima partijskih članova u pitanjima partijske linije,¹⁵ ponajprije u kontekstu usvajanja linije Kominterne glede rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U frakcijskim su borbama oko nacionalnoga pitanja postojale dvije linije: desna je frakcija nacionalno pitanje smatrala ustavnim problemom,¹⁶ negirajući nužnost angažiranja Partije na rješavanju istoga. Lijeve je frakcije smatrala da nacionalno pitanje ima revolucionarni značaj, zbog čega bi Partija svoje aktivnosti trebala usmjeriti na njegovo rješavanje. Miletić je od 1934. godine bio ključan čovjek Partije u kaznionici u Srijemskoj Mitrovici. Naime, s obzirom na politički progon članova KPJ, njena je organizacijska struktura bila oslabljena i fragmentirana, s nekoliko organizacijskih centara. Jedan od tih centara bila je upravo kaznionica u Srijemskoj Mitrovici, gdje je djelovao partijski komitet.¹⁷

Đilas ne priznaje da je pripadao „vahabitima“; jest priznao da se u zatvoru svrstavao uz Miletićevu borbeniju, lijevu liniju, ali nakon izlaska iz zatvora uvidio je da je Miletićeva linija nerealna. Optužbe da je „petkovac“ smatra proizvodom kampanje dimafiranja Đilasa nakon njegova političkog pada 1954. godine: „Da sam bio petkovac, ne bi to Tito i titovci prećutali.“¹⁸

⁹ Isto, 69.

¹⁰ Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 126.

¹¹ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, prev. Josip Šentija (Zagreb: Globus, 1990), 107.

¹² Isto, 109.

¹³ Momčilo Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, (Beograd: Akvarijus, 1989), str. 89.

¹⁴ Isto, 147.

¹⁵ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 70.

¹⁶ Isto, 65.

¹⁷ Isto, 74.

¹⁸ Branislav Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj, Iskazi za istoriju*, 2.izd (Podgorica: Novinsko, izdavačko i grafičko akcionarsko društvo Pobjeda), 88.

Kaznionica u Srijemskoj Mitrovici, uz to što je bila paralelni centar partijske organizacije, bila je i središte komunističke izobrazbe novih kadrova. Iako Đilas nije dovršio studij na Univerzitetu u Beogradu, obrazovanje koje je stekao u zatvoru pokazalo se formativnim za njegovo političko i ideološko djelovanje. O ideološkome obrazovanju u kaznionici Đilas ističe da je osnovna pretpostavka bila da su Marx, Engels i Lenjin bili u pravu u vezi svih pitanja te da je svrha ideološka učenja što bolje razumjeti njihove radove, a tek od 1934. godine, i naročito 1936. godine, Staljina se počelo smatrati neprikosnovenim autoritetom.¹⁹ Od tada je u ideološkome obrazovanju zatvorenika dominiralo nekoliko konstanti. Ponajprije, to je bilo prihvaćanje revolucionarne lenjinističke suštine marksizma i vjernost Sovjetskom Savezu, za koji je bilo neupitno da je otkrio pravi put u socijalizam. Nadalje, linija Kominterne određivala je karakter jugoslavenske revolucije, koja se trebala odvijati u dvije faze, buržoasko-demokratskoj i socijalističkoj.

Đilasovi navodi o ideološkome obrazovanju i ideološkoj klimi u zatvoru općenito potvrđuju ne samo njegovu odanost boljševičkim ideološkim načelima i organizaciji partije, već i da je sama partijska organizacija tendirala upravo radikalnoj boljševizaciji svih svojih struktura: „Doista, zatvor je bio važna, možda najvažnija, škola, ne samo za ideološku i političku pripremu, već za našu duhovnu transformaciju, koja je bila jača i dugotrajnija. Pomogla je stvoriti ljudi koji su imali samo jedan cilj, ljude koji nisu htjeli prihvatiti ulogu promatrača u povijesti...”²⁰

Evidentno je, dakle, da je jugoslavenske komuniste karakterizirao radikalni boljševizam, a Milovan Đilas bio je jedan od najgorljivijih njegovih pristaša: „Bio sam jedan od ubedenih komunista. Mislim da ne bih postao jeretik, da nisam bio vernik. Meni komunizam nisu bili činovi, ordeni i titule, nego ubedenje. Verovao sam da komunizam donosi totalne ljudske slobode. Doživljavao sam ga na način za koji bi se pre moglo reći da je verski, nego pragmatični.”²¹

Đilas je iz zatvora izašao 23. travnja 1936. godine, međutim, prema tadašnjoj pravnoj proceduri, morao je otići u progonstvo u rodno selo,²² gdje je počeo stvarati tamošnju partijsku organizaciju, pokrenuvši i novine, koje je sam pisao i tiskao, ali ubrzo se iz Crne Gore vratio u Beograd, gdje je upisao Pravni fakultet, te nastavio političko djelovanje povezivanjem s Radovanom Vukovićem, tadašnjim sekretarom Pokrajinskoga komiteta za

¹⁹ Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, 225.

²⁰ Isto, 232.

²¹ Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, str. 25.

²² Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, str. 234.

Srbiju.²³ Vuković je, međutim, vrlo brzo uhićen, zbog čega je Đilas postao osoba oko koje su se okupljali preostali komunisti i simpatizeri. Đilas je s tom nekolicinom komunista počeo organizirati partijski rad.²⁴

Nakon što je Tito, koji je nakon stradavanja dotadašnjeg generalnog sekretara KPJ, Milana Gorkića, u Staljinovim čistkama u Moskvi tridesetih godina, dobivši mandat od Kominterne za sastavljanje privremenog rukovodstva KPJ, 1938. godine formirao CK unutar Jugoslavije,²⁵ Đilas je kooptiran u njega.

U drugoj polovici tridesetih godina KPJ se pod Titovim vodstvom ideološki i organizacijski konsolidirala, što je podrazumijevalo okončanje frakcijskih borbi te boljševizaciju svih aspekata i struktura Partije. Đilas je u tom periodu postao zagovornik ideološke čistoće Partije te autor nove partijske etike, koja je odbacivala raniji stav Partije o vjernosti u intimnim odnosima kao sitnoburžoaskoj predrasudi temeljenoj na odnosima vlasništva, postulirajući načelo moralne čistoće.²⁶

Krajem tridesetih godina Đilas je, kao jedan od ključnih ličnosti u procesu konsolidacije i boljševizacije Partije, sudjelovao u ideološkoj polemici o književnosti, tzv. sukobu na književnoj ljevici.

Sukob na književnoj ljevici termin je koji opisuje teorijske i ideološke rasprave lijevo orijentiranih intelektualaca u međuratnome razdoblju. Suština sukoba na književnoj ljevici jest rasprava o (ne)moćnosti objedinjavanja revolucije i umjetnosti. Umjetnost, naime, za pripadnike partijske inteligencije, nije mogla postojati umjetnosti radi, već je estetika djela morala imati i određeni revolucionarni smisao i utilitaran karakter.²⁷

Đilas je u polemici sudjelovao krajem tridesetih godina. Naime, u tom je razdoblju središnja ličnost sukoba bio Miroslav Krleža, te skupina autora okupljenih oko njegova časopisa „Pečat“, pokrenutoga 1939. godine. Krleža je, u polemikama o karakteru umjetnosti, najjednostavnije rečeno, zagovarao larpurlartizam: umjetnost umjetnosti radi, suprotstavljajući se političkoj ili revolucionarnoj instrumentalizaciji književnosti. Krleža je kritiku postulata socijalne literature o nužnosti revolucionarnog angažmana književnosti, postavio u predgovoru *Podravske motivima*, zbirci crteža Krste Hegedušića.

U tekstovima u „Pečatu“, Krleža i njegovi istomišljenici zagovarali su liniju protivljenja boljševičkoj ortodoksiji u književnosti, koju je tada nametala KPJ. Naime, od

²³ Isto, 246-249.

²⁴ Isto, 251-253.

²⁵ Isto, 280-281.

²⁶ Isto, 294-295.

²⁷ <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1773>, posjet 09. 08. 2015.

1937. godine, kad je na čelo KPJ došao Josip Broz Tito, Partija se počela ideološki, organizacijski i operativno konsolidirati i boljševizirati. Partijska je linija u književnosti, u kontekstu sukoba na ljevici, jest socijalni i revolucionarni smisao književnosti, odnosno, književnost u funkciji promicanja ideologije i ciljeva Partije.²⁸

Đilasova je uloga u sukobu na književnoj ljevici bila dvostruka, i s pozicije književnika i partijskoga dužnosnika. Krleža je, naime, u svojim radovima, kritizirao i Đilasove radove, na već spomenutim estetskim postavkama. Za Đilasa je ova epizoda predstavljala više sukob s Krležom, nego sukob sa specifičnom intelektualnom strukturom. Đilas drži da je sukob bio posljedica Krležina protivljenja novoj partijskoj disciplini, koja bi postavila ideološka i praktična ograničenja njegovom književnom stvaralaštvu. Problem je zapravo bio u Krležinoj samostalnosti; Krleža je, naime, dotad mogao pisati što je htio i kako je htio. Krleža je od 1919. godine bio član KPJ, zbog čega su njegovi pogledi na komunizam bili drugačiji od partijske dogme tridesetih godina.²⁹ U vrijeme intenzivne boljševizacije KPJ, Krleža se pobunio protiv partijskog vodstva i linije: centralizma, vojničke discipline, lenjinističkih ideja i njihovih staljinističkih interpretacija. Zbog njegovih istupa, članovi CK, Tito, Kardelj i Đilas, nisu Krležu smatrali marksistom, ali su smatrali da je moguća suradnja. Iako se 1939. godine Đilas susreo s Krležom, međutim, razlozi spora nisu riješeni.³⁰

Partija je reagirala na polemiku s Krležom reagirala izdavanjem zbornika radova, *Književnih sveski*, 1940. godine, čiji su inicijatori bili Edvard Kardelj i Đilas, međutim, Đilas sukob na književnoj ljevici u svojim memoarima tretira kao marginalan događaj, iako je njegov odnos s Krležom specifična problematika, odnos koji je prolazio različite razvojne faze, od netrpeljivosti do suradnje. Đilas o sukobu na književnoj ljevici i Krleži zaključuje: „Bio je komunist iz drugih vremena, prije diktature, i iako je mrzio socijaldemokraciju, gajio je ideju slobodnoga i nezavisnog intelektualca; po standardima toga vremena smatran je i nerazumljivim i tabuom.“³¹

2. 2. Drugi svjetski rat

Đilasovo ideološko i političko djelovanje na krajnjim lijevim pozicijama za vrijeme Drugoga svjetskog rata manifestiralo se njegovom ulogom u „lijevim greškama“.

Na samome početku rata Đilas se nalazio u Crnoj Gori kao delegat CK KPJ; u toj je funkciji bio jedan od ključnih ljudi partijske organizacije u Crnoj Gori te Jugoslaviji općenito

²⁸ Isto.

²⁹ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 80.

³⁰ Đilas, *Memoir of a Revolutionary*, 342-344.

³¹ Isto, 344.

u organiziranju i izvođenju tzv. Trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori protiv talijanske okupacije.³² Međutim, Đilas je u Crnoj Gori boravio kratko, od 7. srpnja do 15. studenog 1941. godine. Naime, CK KPJ povukao ga je kao svoga delegata iz Crne Gore u studenom zbog „lijevih grešaka“. Taj se termin odnosi na niz devijacija partijske linije u pogledu karaktera borbe protiv okupatora, te samoga cilja ratne borbe. Nakon pokretanja ustanka protiv njemačke i talijanske okupacije, unutar KPJ došlo je do razilaženja u pitanjima generalne političke i ideološke linije. Cilj borbe osvojiti vlast i izgraditi državnu vlast na osnovama sovjetskog/staljinističkog sustava. Jedina je razlika bila u taktici: krajnja je ljevica, nakon sovjetskih pobjeda nad Nijemcima krajem 1941. godine zaključila da je nastupilo vrijeme za provođenje revolucionarne etape borbe. CK KPJ je na sastanku 7. prosinca 1941. godine iznijelo stav da su nastupili uvjeti za drugu fazu revolucije, onu socijalističku, te da prednost treba dati klasnoj borbi, ali uz nastavljanje borbe protiv okupatora.³³

Ova su shvaćanja najjači odraz imala u Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, te u Vojvodini i Sloveniji. Razdoblje „lijevih grešaka“ trajalo je do proljeća 1942. godine. U praksi se karakter „lijevih grešaka“ manifestirao u radikalizmu partijskih rukovodstava u ophođenju prema klasnom neprijatelju. To je podrazumijevalo paljenje neprijateljskih sela i oduzimanje neprijateljske imovine, strijeljanje petokolonaša. Kriteriji za klasificiranje nekoga kao kulaka, klasnog neprijatelja ili petokolonaša bili su uglavnom proizvoljni i svodili su se na procjenu imovinskoga stanja.³⁴ Đilas je pak, u svojstvu delegata CK KPJ, donio niz odluka na revolucionarnome shvaćanju, između ostalog, pravo glasa za muškarce i žene starije od osamnaest godine, nezavisne narodne sudove, te pravo partizanskih jedinica da strijeljaju svakoga za koga se otkrije da surađuje s Talijanima.³⁵

Đilas negira svoju odgovornost za „lijeve greške“ u Crnoj Gori, pravdajući se tvrdnjom da nije znao što se događa u Crnoj Gori, s obzirom da nije boravio na tom prostoru od listopada 1941. do ožujka 1942. godine,³⁶ iako je CK KPJ u nekoliko navrata upozoravalo crnogorsko rukovodstvo na skretanja i pogrešna tumačenja političke linije KPJ. Već u pismu od 22. listopada 1941. godine CK je upozoravao na „krupne vojne i političke greške koje nas prisiljavaju da poništimo te vaše rezolucije i tražimo da se smjesta obustavi njihovo provođenje...“³⁷ Rezolucija koja se spominje u ovome pismu jest *Rezolucija savjetovanja*

³² Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 11.

³³ Isto, 13.

³⁴ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 89.

³⁵ Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 177-178.

³⁶ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, str. 104.

³⁷ Pismo Centralnog komiteta KPJ od 22. oktobra 1941. god. Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak u: Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 197.

Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, održanoga 8. kolovoza 1941. godine, koja je, prema Đilasovim apologetskim riječima u *Revolucionarnom ratu*, drugome dijelu njegovih memoara, borbu preusko vezivala uz Sovjetski Savez i nepotrebno naglašavala da je nastupila promjena karaktera rata, koji se iz imperijalističkog transformirao u oslobodilački.³⁸ Nadalje, aktualni zadaci tretirani su kao „nova, još odlučnija faza...opštenacionalne, oslobodilačke antifašističke revolucije“³⁹.

Događaji koji su prethodili kritikama CK KPJ upućenih Pokrajinskom komitetu navode na zaključak da je crnogorsko rukovodstvo u znatnoj mjeri djelovalo samostalno. Nakon podizanja ustanka protiv talijanske okupacije 13. srpnja 1941. godine, crnogorsko je rukovodstvo promijenilo Titov stav o karakteru borbe, odnosno, o poduzimanju manjih akcija protiv okupatora, i prihvatilo narodni ustanak, istovremeno započinjući s organizacijom „nacionalne vojske“⁴⁰ i stvaranjem vrhovnoga zapovjedništva.⁴¹

Iako Đilas negira svoje ljevičarstvo i odgovornost za lijeve greške, implicitno ipak izražava svoje odobravanje postupaka protiv neprijatelja. Naime, za Đilasa su radikalni postupci prema stvarnim i navodnim klasnim, odnosno, svim neprijateljima, bili ideološka nužnost; predstavljali su i praktično i ideološko sredstvo borbe za ideju, za komunistički cilj:

„Ubijanje je funkcija rata i revolucije...I tada se , a pogotovu posle, uviđaju preteranosti-one koje su „nanele štetu“ pokretu. Ali ko hoće rat i revoluciju mora pre toga u ideji, u sebi, biti rešen na ubijanje ljudi, na pogubljenje svojih sunarodnika, pa i prijatelja i bratstvenika...A budući da je u zemlji s živim plemenskim tradicijama svak ne samo slavnog roda i rođak nekome važnom-i ovaj činovničić je bio rođak jednom partijskom funkcioneru. I taj se ljutio-znajući svog neznačajnog rođaka kao poštenog čoveka. I svakako je bio pošten u građanskom, u ljudskom smislu, tj. izvan naših ideoloških shema i revolucionarnih potreba. I nije shvatio svoju smrt-kao što je ona za nas bila „prirodna“ i „logična“...Treba li se kajati? Svakako. Ali za šta? Za zle ideje i još gore stvarnosti? Ili za sebe-za svoj zanos zlim idejama, za svoje nemirenje sa zlim stvarnostima?“⁴²

CK KPJ brzo je reagirao na zbivanja u Crnoj Gori. U pismu Pokrajinskome komitetu CK je kao najveće greške spomenuo nepripremanje narodnog ustanka politički odozdo, razdavanje partizanske borbe od narodnog ustanka, te prerano formiranje vojski i frontova.⁴³

Đilas je smijenjen kao delegat CK KPJ,⁴⁴ te mu je naređeno da dođe u Užicu, gdje je održan sastanak o situaciji u Crnoj Gori. CK je kritizirao formulaciju crnogorskoga

³⁸ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat* (Beograd: Književne novine, 1990), 84.

³⁹ Isto, 85.

⁴⁰ Isto, 56-57.

⁴¹ Isto, 58-59.

⁴² Isto, 102.

⁴³ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 198.

rukovodstva o antifašističkoj revoluciji, ocjenjujući taj postupak kao ljevičarenje, odnosno, ideološko skretanje. Međutim, Đilas opovrgava ocjene da je bila riječ o bilo kakvome odstupanju od partijske linije. Štoviše, napominje da je njihova linija predstavljala propagandnu, mobilizacijsku taktiku za pridobivanje ljevičarskog i dogmatičnog crnogorskoga članstva za borbu protiv okupatora, predstavljanjem borbe kao revolucije koju priželjkuju.⁴⁵

Ipak, u prilog Đilasovim tvrdnjama, treba napomenuti da s njegovim odlaskom iz Crne Gore radikalizam crnogorskoga rukovodstva nije prestao. CK KPJ je u nekoliko navrata do kraja 1941. godine upozoravao Pokrajinski komitet na krupne greške u njihovoj političkoj liniji. Srž kritika jest da Pokrajinski komitet negira rukovodeću ulogu Partije u borbi protiv okupatora.⁴⁶ Čak i nakon što je Đilas u proljeće 1942. godine ponovno poslan u Crnu Goru, situacija se nije promijenila. CK KPJ je u travnju 1942. godine pobrojao sve greške crnogorskoga rukovodstva, od sektaškog i “desno-oportunističkog” iskrivljavanja linije partije, do „oportunističkog zanemarivanja rada Partije i degradiranja njene uloge u praksi“,⁴⁷ navodeći probleme kao političke, pri čemu treba, za ispravljanje negativnih manifestacija, hitno pristupiti reorganizaciji partijskih rukovodstava i ispravnom tumačenju političke linije CK KPJ.⁴⁸

Đilas, koji je s Ivanom Milutinovićem od travnja 1942. godine vršio funkciju delegata CK KPJ,⁴⁹ smatrao je kritike CK neutemeljenima. Naime, nakon povratka u Crnu Goru Titu je uputio pismo u kojem suptilno kritizira mjere i direktive koje je CK odredio za sređivanje problema u Crnoj Gori, pravdajući svoju kritiku tvrdnjom da CK ne može znati kakva je situacija na terenu, odnosno, da njihove direktive, donesene daleko od žarišta zbivanja, mogu biti kontraproduktivne u odnosu na realno stanje. Također, na određen se način distancirao od rukovodstva u Crnoj Gori i pristupio formiranju svojevrsnog paralelnog centra: tražio je da se vođenje poslova povjeri njemu i grupi partijaca koje je okupio oko sebe, „ne računajući one koje ste sa mnom poslali.“⁵⁰ Štoviše, Đilas je otišao toliko daleko da se de facto usprotivio i organizacijskoj strukturi KPJ i mehanizmu donošenja odluka, tražeći da se ne donose

⁴⁴ Đilas, *Revolucionarni rat*, 106.

⁴⁵ Isto, 107.

⁴⁶ Pismo CK KPJ od 22. decembra 1941. god. Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 207.

⁴⁷ Direktivno pismo CK KPJ od 8. Aprila 1942. God. Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sadžak, u Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 230.

⁴⁸ Isto, 231.

⁴⁹ Isto, 232.

⁵⁰ Veljko, Đido (Milovan Đilas), član Politbiroa Centralnog komiteta KPJ Josipu Broz Titu, u Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 238.

direktive, već samo općenita uputstva: „Ja bih želio da drug Tito dadne samo generalna uputstva, da važnije naredbe piše on lično, a ne da se rade čisto na osnovu mape i kancelarije...“⁵¹

Bilanca „lijevih grešaka“ za Đilasovu karijeru bila je gotovo beznačajna: na sjednici CK KPJ 19. lipnja 1942. godine njemu i Milutinoviću izrečena je kazna partijskoga ukora.⁵² Iako je Đilasova uloga u lijevim greškama u Crnoj Gori diskutabilna, barem u pitanju ekstenzivnosti njegova upliva u kreiranje i donošenje odluka, evidentno je da je Đilas s ideoloških pozicija pozitivno gledao na ljevičarska pretjerivanja, kao na sredstvo ostvarivanja krajnjeg cilja, provedbe socijalističke revolucije i izgradnje idealnoga, komunističkoga društva.

Đilas je 1942. godine ponovno povučen iz crne Gore; nakon što je formirano Agitaciono-propagandno odeljenje pri Vrhovnom štabu, Đilas mu je postao načelnik,⁵³ a od početka listopada 1942. godine tri se mjeseca nalazio na mjestu urednika *Borbe*.⁵⁴ Do kraja rata obavljao je niz zadataka za CK i Vrhovni štab, često u raznim diplomatskim svojstvima. Tako ga je krajem prosinca 1942. godine Tito poslao u Dalmaciju, na pregovore s predstavnicima HSS-a, koji se na dogovorenom sastanku doduše nisu pojavili,⁵⁵ a u proljeće 1943. godine Đilas je bio dio delegacije, koja je s Nijemcima pregovarala o razmjeni ratnih zarobljenika, ali delegacija je imala i delikatniji cilj: dobiti od Nijemaca priznanje partizana kao ratujuće strane,⁵⁶ zbog čega bi se na njih primjenjivale odredbe međunarodnoga ratnog prava.

Pregovori s Nijemcima za razumijevanje Đilasove ideološke transformacije značajni su utoliko što je u razgovoru s Titom o sovjetskoj reakciji na ovu samostalnu akciju KPJ, Tito istaknuo da i Rusi prvo misle na svoju vojsku i svoj narod, što je Đilasu odgovaralo, jer ističe da je već tad uvidio da su se pojavile esencijalne razlike u odnosu na Sovjete.⁵⁷

U travnju 1944. godine s generalom Vladimirom Terzićem, kao šefom jugoslavenske misije, otputovao je u Sovjetski Savez, s ciljem dobivanja priznanja Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao legitimne vlade, vojne pomoći, pomoći UNRRA-e te zajma od dvjesto tisuća dolara.⁵⁸ Đilas se u Vrhovni štab, na Vis, vratio nekoliko dana uoči

⁵¹ Isto, 239.

⁵² Sednica Centralnog komiteta KPJ, u Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 247.

⁵³ Đilas, *Revolucionarni rat*, 220.

⁵⁴ Isto, 222.

⁵⁵ Isto, 228.

⁵⁶ Isto, 246.

⁵⁷ Isto, 245-256.

⁵⁸ Isto, 373.

sklapanja sporazuma Tito-Šubašić,⁵⁹ međutim, već u jesen 1944. godine s Kardeljem je oputovao na sastanak s Palmirom Togliattijem, generalnim sekretarom Komunističke partije Italije, kako bi dogovorili raspodjelu teritorija i postigli dogovor o Trstu, međutim, to je pitanje ostalo otvoreno, bez postignutog čak i nekog kompromisnog, ili okvirnog dogovora.⁶⁰

2. 3. Završetak rata i uspostava komunističke vlasti

S oslobođenjem Beograda u listopadu 1944. godine započela je konsolidacija komunističke vlasti, koju su pratile i odmazde nad političkim i ideološkim neprijateljima, ponajprije pripadnicima nedićevskih i ljotićeviskih grupacija. Đilasov stav o postupcima prema ratnim neprijateljima u skladu je s njegovim dogmatskim profilom: „Ratovi, a pogotovu revolucije i kontrarevolucije, vrše se po shematskim, ideološkim kriterijumima-kriterijumima koji tokom istrebljivanja postanu strast i praksa, navika i vrlina: neko je kriv ne samo što je nešto učinio, nego i što je nečemu pripadao. Bes i mržnja su u takvom odlučivanju bili značajni, ali ne presudni.“⁶¹ Đilas je evidentno i u operativnom i u ideološkom suglasju s postupcima prema neprijateljima, štoviše, mjere smatra potpuno opravdanima, ako ne i preblagima, percipirajući situaciju ne kao rezultat izvanrednih okolnosti, rata, već kao svojevrsnu historijsku neizbježnost, što je odraz njegova temeljitoga ideološkoga obrazovanja i uvjerenja.

U Beogradu su komunisti izgrađivali i državu i partiju prema sovjetskom modelu. U gradu se nalazio i predstavnik sovjetske misije, general Kornjejev, koji je, na određen način, bio veza jugoslavenskih komunista sa sovjetskom vladom. Jugoslavenski su rukovodioci pred kraj rata Kornjejeva pozvali na sastanak zbog ponašanja Crvene armije na teritoriju Jugoslavije. Na tom je sastanku Đilas oštro istupio protiv Crvene armije, napominjući da ponašanje vojnika-silovanja, pljačkanja itd.- politički šteti i komunistima i Jugoslaviji.

Đilas nije otprio nikakve reperkusije zbog ovoga događaja, osim Titovih i Kardeljevih kritika.⁶² Ipak, u ovome se Đilasovu postupku nazire pomalo neshvatljiva doza njegove političke naivnosti. Neshvatljivo je kako je, s godinama partijskoga rada iza sebe, dogmatskih stavova te zanesenosti Sovjetskim Savezom, mogao postupiti ovako politički i diplomatski nepromišljeno, a da za svoj istup nije odgovarao. Jedno od mogućih objašnjenja zašto ova afera nije imala političkih posljedica za Đilasa jest što su već tada postojala razilaženja sa Sovjetima u pitanjima neovisnosti jugoslavenskih komunista. Prema njegovim navodima, Tito

⁵⁹ Isto, 384.

⁶⁰ Isto, 399.

⁶¹ Isto, 407.

⁶² Isto, 408-409.

je još 1943. godine, u pitanju pregovora s Nijemcima oko razmjene ratnih zarobljenika, prednost dao vlastitim, jugoslavenskim interesima, nad sovjetskima. Stoga je izgledno da je Politbiro Đilasovu opasku promatrao kao obranu jugoslavenskih interesa. Iako niti taj postupak nije, u diplomatskome smislu, bio najbolji put, ako imamo u vidu daljnji tijek odnosa Sovjeta i jugoslavenskoga rukovodstva, moguće je zaključiti da je riječ o plauzibilnome objašnjenju.

Sa završetkom rata na teritoriju Jugoslavije konsolidirala se komunistička vlast. Đilas je u strukturama nove vlasti i dalje bio zadužen za Agitprop, čiji je zadatak bio obnavljanje umjetničke scene.⁶³ Odjeljenje za agitaciju i propagandu unutar CK KPJ formirano je u srpnju 1945. godine, s ciljem kontrole i usmjeravanja kulturnoumjetničkog i intelektualnog stvaralaštva. Agitprop je bio podijeljen na niz sektora za svako umjetničko i intelektualno područje.⁶⁴ Drugim riječima, Agitprop, te Đilas kao njegov čelnik, imali su vrlo specifičnu ulogu u izgradnji socijalističkog sustava. Naime, kroz Agitprop je prolazila svaka informacija koja je na bilo koji način dospijevala u širi društveni opticaj, putem tiska, umjetničkih djela-knjževnosti, filmske, kazališne, likovne umjetnosti-prosvjete, pa čak i u vidu stilskih karakteristika u gradnji. Iako Agitprop nije imao formalnu političku vlast, njegove su se odluke i smjernice smatrale partijskom linijom, i kao takve provodile,⁶⁵ stoga je evidentno da je Đilas u poslijeratnoj Jugoslaviji imao vrlo specifičan oblik vlasti. Iako u operativnom, političkom smislu, njegova funkcija u konstelaciji političkih figura nije imala presudan, ili bilo kakav relevantniji utjecaj, on je ipak imao znatno širi manevarski prostor od, primjerice, Kardelja ili Rankovića. Đilas je kontrolirao informacije, a onaj tko kontrolira informacije, de facto kontrolira društvo. Ova je Đilasova funkcija ipak razblažena činjenicom da je alfa i omega jugoslavenske politike bio Tito, s kojim su se svi njegovi najbliži suradnici konzultirali u vezi ključnih pitanja i problema, što i sam Đilas potvrđuje⁶⁶. Ipak, iako je Đilas imao ograničenu samostalnost u djelovanju, njegov je društveni utjecaj u teoriji ipak bio znatan, stoga, promatrano iz te perspektive, osude Đilasa na Trećem plenumu u siječnju 1954. godine, kao prijetnje državnom poretku i stabilnosti Jugoslavije, nisu u potpunosti predstavljale semantičku ispraznost komunističkoga metajezika, već su u jednoj mjeri predstavljale reakciju na realnu mogućnost društvene subverzije.

⁶³ Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 195-196.

⁶⁴ Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 1999), 240.

⁶⁵ Isto, 240.

⁶⁶ Vasilije Kalezić, *Đilas-miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, 2. izd (Beograd: Autorsko-izdavačka kuća Zodne, 1988) 112.

Ovaj pregled Đilasova života i djelovanja do 1945./1948. godine predstavljaju rudimentaran pregled njegovih ideoloških nazora te karakteristika ličnosti u formativnome razdoblju njegova života, kako bi poslužili kao referentan okvir za kritičko-analitičko ispitivanje njegovih stavova, odnosno, ideološke i intelektualne transformacije u ključnome razdoblju njegova djelovanja, od sukoba Tito-Staljin do njegovoga političkog pada u siječnju 1954. godine.

Na temelju ovoga je pregleda o Đilasu moguće zaključiti da je od početaka svoga ideološkoga zanimanja i rada djelovao na krajnjim lijevim pozicijama u KPJ, o čemu svjedoči i vezivanje njegova imena uz specifične događaje i osobe iz povijesti KPJ-Petko Miletić i vahabiti, sukob na književnoj ljevici, „lijeve greške“...Đilas je, dakle, u većoj ili manjoj mjeri, bio upleten u ključne ljevičarske aspekte djelovanja KPJ do 1945. godine. Ipak, iako dogmatik i boljševik od početaka aktivnoga sudjelovanja u komunističkom pokretu, Đilas se transformirao u kritičara, prvo sovjetskoga sustava i autora novoga društvenoga koncepta na načelima shvaćanja komunizma izvan okvira dogmatskog staljinizma, a potom u kritičara jugoslavenskoga sustava, kojega je izgrađivao, te do kritičara komunizma kao društvenoga sustava uopće. Stoga je svrha ovoga biografskog poglavlja bila dati temeljne podatke o Đilasovom životu te naglasiti ključne karakteristike njegovih ideoloških stajališta, kako bi se mogla podcrtati opreka s njegovim kasnijim radom.

3. JUGOSLAVIJA 1945.-1948.

3.1. Karakteristike sustava

KPJ je svojim uspjesima u ratu stekla znatan politički i ideološki kapital. U uvjetima društvenog, političkog i ekonomskog raspada Kraljevine Jugoslavije, te početaka međunacionalnih sukoba, strateški je iskoristila tu situaciju i ponudila ideološku platformu dovoljno široku da mobilizira sve slojeve stanovništva bivše Jugoslavije.⁶⁷ Iako se pod egidom bratstva i jedinstva i narodnooslobodilačke borbe od početaka rata krila ideja o komunističkom preuzimanju vlasti, činjenica jest da je ideologija koju je ponudila KPJ omogućila društvenu mobilizaciju i konsolidaciju pod vodstvom jednoga organizacijskog centra, što je bio jedan od razloga uspjeha komunista u ratu. Upravo je s tim ratnim kapitalom, koji su potencirali i savezničko priznanje partizana kao antifašističke snage, te povremeno nevoljka, ali ipak potpora, Sovjetskoga Saveza, KPJ nakon rata bila u mogućnosti početi s izgradnjom državnoga i političkog aparata prema sovjetskom modelu.

Naime, jugoslavenski su komunisti nakon završetka rata krenuli u implementaciju sovjetskoga društveno-ekonomskoga modela na jugoslavenske prilike.⁶⁸ Sovjetizacija Jugoslavije u ekonomskom je pogledu pretpostavljala uvođenje centralizirane planske ekonomije, s državnim vlasništvom nad cjelokupnom privredom te naglaskom na brzou industrijalizaciji, što je razrađeno u prvome Petogodišnjem planu, donesene 1947. godine.⁶⁹ Već 1944. godine počela se provoditi nacionalizacija-eksproprijacija imovine okupatora i suradnika okupatora, a u ljeto 1945. godine donesena je odluka o provođenju agrarne reforme, kojom su ekspropirani svi zemljišni posjedi iznad površine 20-25 hektara, čime je stvoren zemljišni fond, iz kojega se zemlja dijelila seljacima bezemljašima, dok je nepodijeljeni dio zemljišta prešao u državno vlasništvo.⁷⁰

U političkom je smislu sovjetizacija podrazumijevala jednostranački sistem, s političkim monopolom Komunističke partije. Treba napomenuti da je u državnome sustavu sovjetskoga tipa partijska vlast izjednačena s državnom: državni aparat posjeduje istu organizacijsku i kadrovsku strukturu kao i Partija. Državno-partijski sustav bio je ustrojen tako da se niža razina pokoravala direktivama više razine u svim aspektima funkcioniranja sustava. Ključno operativno tijelo bio je Politbiro CK KPJ, čiji su članovi držali i partijske i državne funkcije, odnosno, bili su odgovorni za određen dio državno-partijskoga sustava. Dok

⁶⁷ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 87.

⁶⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 209.

⁶⁹ Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974* (Berkeley: University of California Press, 1978), 20.

⁷⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, str. 223.

je Politbiro činio jezgru toga sustava, koja je donosila odluke, za njihovu je implementaciju bio zadužen golemi administrativni aparat.⁷¹

U ideološkom je aspektu KPJ bila odana ideologiji marksizma-lenjinizma, odnosno, sovjetskoj teoriji i praksi.⁷² Naravno, treba imati na umu da je 1945. godine komunizam značio staljinizam: sovjetska teorija i praksa bili su ono što su komunisti podrazumijevali pod biti socijalističkoga uređenja, jer nije bilo druge zemlje koja je, prividno uspješno, ili bilo kako drugačije, izgradila socijalizam. Staljin je samoga sebe u međuratnome periodu profilirao kao Lenjinova nasljednika i tumača marksizma-lenjinizma, i izgradio pritom specifičnu državno-partijsku praksu. Za komuniste, Staljinova riječ i djelo bili su socijalizam. Oduševljenje Staljinom, odnosno socijalizmom, poticaj je dobilo i nakon završetka Drugoga svjetskog rata: Sovjetski Savez je bio pobjednička sila, koja se vlastitim snagama uspješno suprotstavila nacističkom neprijatelju, što je tumačeno i kao pobjeda socijalizma nad kapitalizmom. Sovjetski je Savez, dakle, nakon 1945. godine među komunistima u svijetu imao golem ugled, a sovjetski je model smatran modelom izgradnje idealnoga društva.

Jugoslavenski su komunisti, kopirajući sovjetski model, izgradili gotovo identičan državni model, etatističko-centralistički, birokratsko-centralistički sustav, koji se u sebi sadržavao ključne komponente koncepta *narodnih demokracija*.

Nakon završetka rata, Sovjeti su u zemljama Istočne Europe, uspostavili satelitske režime, tzv. *narodne demokracije*, kao prijelazne forme između kapitalizma i socijalizma. U praksi je narodna demokracija značila da stari buržoaski državni i politički aparat nije razoren s dolaskom komunista, ali nije uspostavljen niti socijalistički, sovjetski model, već je stari režim transformiran i modificiran uključivanjem komunista u njegove strukture. U ekonomskome pogledu, privreda je bila kombinacija kapitalističke i socijalističke: predviđala se agrarna reforma, djelomična nacionalizacija i uvođenje planiranja, kao elemenata socijalističke ekonomije, ali je dopušteno supostojanje triju ekonomskih činitelja: države, seljaka i kapitalista. U pogledu klase, buržoazija je još uvijek bila jaka i politički aktivna, što je uvjetovalo i prihvaćanje njihova sudjelovanja u organima države, koja je zadržala svoju parlamentarnu formu, međutim, buržoaske stranke izgubile su političku vlast i utjecaj.⁷³

Koncept *narodne demokracije* podrazumijevao je postojanje Komunističke partije kao ključne društvene i političke institucije, stvaranje političke strukture komunista i pripadnika

⁷¹ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985.* (Zagreb:Školska knjiga, 1985), 118-119.

⁷² Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 221-222.

⁷³ A. Ross Johnson, *The Transformation of Communist Ideology: The Yugoslav Case, 1945-1953* (Cambridge: MIT Press, 1973), 15-16.

nekomunističkih političkih stranaka, primjenu organizacijske strukture Partije u stvaranju i radu novih političkih i društvenih organizacija, pokretanje industrijalizacije i kolektivizacije, izgradnju policijskog aparata, organizaciju oružanih snaga prema modelu Crvene armije, te izgradnju Staljinova kulta ličnosti.⁷⁴ U Jugoslaviji su postojale sve navedene karakteristike zemlje narodne demokracije: Komunistička partija bila je ključna društvena organizacija, ujedno i jedina politička organizacija, iako se u prvim godinama nakon završetka rata nije priznavalo, već je djelovala u okviru Narodne fronte, kao formalne koalicije KPJ i nekomunističkih stranaka. Već u ljeto 1945. godine pokrenut je proces agrarne reforme te nacionalizacije imovine okupatora i njihovih suradnika, te započet rad na industrijskoj obnovi i izgradnji zemlje, razrađen u Petogodišnjem planu iz 1947. godine. Nadalje, već tijekom rata, 1944. godine, Aleksandar Ranković organizirao je policijski aparat Komunističke partije, Odeljenje zaštite naroda (OZN); nakon rata ime službe sigurnosti promijenjeno je u Uprava državne bezbednosti (UDBa). Također, izgrađivan je Staljinov kult ličnosti, naglašavane su veze Jugoslavenske narodne armije (JNA) i Crvene armije: slavio se Dan Crvene armije, vojni su se kadrovi obrazovali u Sovjetskom Savezu...

Jugoslavija je, prema tome, u godinama nakon rata izgradila sovjetski model; u svim je operativnim aspektima bila zemlja narodne demokracije. Ipak, sukob sa Sovjetskim Savezom, koji je kulminirao 1948. godine, za povod je imao jugoslavensko djelovanje bez znanja i, u pojedinim aspektima, suprotno naporima Moskve. Uzroci sukobi su mnogobrojni i kompleksni, međutim, u kontekstu ovoga rada nije potrebno raditi detaljnu genezu sukoba. Sukob sa Sovjetskim Savezom značajan je za analizu procesa liberalizacije i Đilasove uloge u njemu ponajprije kao kronološka razdjelnica, te događaj na osnovu kojeg se radi distinkcija između dvije etape razvoja jugoslavenskoga društvenog sustava.

3.2. Đilas i sukob sa Sovjetskim Savezom

Sukob sa Sovjetskim Savezom u svojoj je srži bio ideološki sukob čiji su povod bili vanjskopolitički potezi, odnosno jugoslavenska politika na Balkanu. *Rezoluciji* Informbiroa, savjetodavnog foruma europskih komunističkih partija, prethodila je jugoslavenska vanjskopolitička inicijativa u Grčkoj, Bugarskoj i Albaniji. U Grčkoj je Jugoslavija pomagala borbu radikalnog lijevog krila grčkih komunista za preuzimanje vlasti,⁷⁵ suprotno sovjetskoj politici i Staljinovom dogovoru o podjeli sfera utjecaja s britanskim premijerom Churchillom, iz listopada 1944. godine, prema kojem je Grčka postala britanska zona utjecaja. Iako se

⁷⁴ Isto, 13-19.

⁷⁵ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 46-47.

borba grčkih komunista uklapala u koncept širenja i pobjede socijalizma, Staljin je poštovao dogovor s Churchillom, za koji Jugoslavija nije znala. Stoga Staljin nije odobravao jugoslavenski upliv, pribojavajući se da će Zapad jugoslavensko djelovanje protumačiti kao direktivu Moskve, što bi moglo rezultirati vojnom intervencijom Zapada na SSSR, za koju Sovjeti u tome trenutku nisu imali snage.⁷⁶

U odnosima s Bugarskom Jugoslavija je radila na planovima međusobna ujedinjenja. Taj je projekt pokrenuo Staljin, još 1944. godine, međutim, tada nije realiziran zbog neslaganja oko koncepcije državnoga uređenja: Jugoslavija je zagovarala ulazak Bugarske u federaciju kao sedme republike, dok je Staljin tražio konfederativno uređenje, kako bi preko Bugarske lakše kontrolirao jugoslavenske komuniste.⁷⁷ Pripreme za ujedinjenje oživljene su 1947. godine, nakon susreta Tita i Georgija Dimitrova, generalnog sekretara bugarske komunističke partije, na Bledu, gdje je potpisan sporazum o prijateljstvu, međutim, Moskva je blokirala i ovu inicijativu, budući da su odluke donesene bez konzultacija sa sovjetskom vladom.⁷⁸ Istovremeno, jugoslavenske su inicijative bile najizraženije u odnosima s Albanijom, u kojoj je KPJ provodila proces jugoslovenizacije-albanska ekonomija ovisila je o jugoslavenskim zajmovima, a u političkoj je sferi Jugoslavija toliko prodrila da je imala vlastitog predstavnika u Centralnom komitetu albanske komunističke partije-⁷⁹ ali također bez konzultacija s Moskvom.

Sovjetska je vlada reagirala na jugoslavenske i bugarske inicijative-Titovu odluku o slanju dviju jugoslavenskih divizija u Albaniju, pod izgovorom obrane Albanije od mogućega upada grčkih nacionalista, te Dimitrovljeve izjave novinarima u Bukureštu, o neizbježnosti federacije istočnoeuropskih zemalja narodne demokracije, uključujući i Grčku-⁸⁰ pozivanjem bugarskih i jugoslavenskih rukovodilaca na sastanak u Moskvi.⁸¹

Ipak, jugoslavensko je rukovodstvo odbilo djelovati prema moskovskim naredbama, stoga je, nakon tromjesečne prepiske između CK KPJ i Svesavezne komunističke partije (boljševika) (SKP(b)), u kojoj je jugoslavensko vodstvo optuživano za niz ideoloških i praktičnih političkih skretanja, 28. lipnja 1948. godine objavljena *Rezolucija* Informbiroa, ideološka optužnica protiv KPJ i njenoga rukovodstva.

⁷⁶ Pirjevec, *Tito i drugovi*, 238.

⁷⁷ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 44.

⁷⁸ Ivo Banac, ur., *The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949* (New Haven & London: Yale University Press, 2003), 422-423.

⁷⁹ Pirjevec, *Tito i drugovi*, 247.

⁸⁰ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, 51-52.

⁸¹ Banac, *The Diary of Georgi Dimitrov*, 435.

U praktičnim političkim pitanjima, KPJ je optužena za provođenje nepravilne politike na selu, ponajprije dopuštajući kapitalističku djelatnost, ne provodeći kolektivizaciju i tolerirajući bogate seljake, kulake. U pitanjima rada Partije zamjera se nelegalnost i konspirativan modus operandi Partije, te greške u praktičnome funkcioniranju Partije. Srž kritika ipak je ideološka kritika, a to je odstupanje od linije marksizma-lenjinizma, a posljedično i od odanosti prema Sovjetskom Savezu.⁸²

Kontekst sukoba sa Sovjetskim Savezom značajan je i za proces liberalizacije i za Đilasovu političku karijeru jer je upravo taj događaj generirao promjenu njegovih ideoloških stavova, te posljedično, promjenu postulata jugoslavenskoga društvenog sustava. Naime, KPJ je, u razdoblju neposredno nakon pojave *Rezolucije*, pristupila kategoričkom pobijanju iznesenih optužbi objavom odgovora na Rezoluciju, čiji je autor bio upravo Đilas, te sazivanjem Petoga kongresa KPJ u srpnju 1948. godine.

Đilas je u svome referatu na Petom kongresu, o agitacijsko-propagandnom radu Partije iznio zaključak da je Partija sve svoje uspjehe postigla upravo zahvaljujući dosljednom provođenju marksističko-lenjinističkog učenja.⁸³ Partija je, po njegovoj ocjeni, u svim etapama svoga razvoja bila na liniji marksizma-lenjinizma, ali je taj opći ideološki okvir primijenila na vlastite historijske uvjete, kako bi u određenim okolnostima uspješno ostvarila trenutne ciljeve i krajnji cilj izgradnje socijalizma.⁸⁴

Ideja o ideologiji kao općem okviru kojeg je potrebno prilagođavati konkretnim uvjetima značajna je za razumijevanje Đilasovih teorijskih postulata, i općenito problematike uloge ideologije. Đilas je već 1948. godine formulirao ideju koja će u kasnijem razdoblju postati premisa njegovih zahtjeva za reorganizacijom društvenog sustava.

I na osobnoj razini, sukob sa Sovjetskim Savezom imao je presudan utjecaj na Đilasa. Naime, do 1948. godine Đilas je bio gorljivi pobornik sovjetskoga sustava i Staljina. Primjerice, u članku u *Borbi* 1942. godine pisao je o „očinskom, brižnom i osmehnutom liku Staljinovom“, Staljin je predstavljen kao „...vođ, učitelj i otac naroda, koji misli na nas i koji nas nikad ne zaboravlja“, „najmiliji lik naših sela i gradova“,⁸⁵ „je najljući protivnik svega neljudskog, najbrižniji, najumniji odgajivač plemenitosti čovjekove“, „oživotvoreni i oplodeni marksizam-lenjinizam“,⁸⁶ „epoha, najsudbonosnija u istoriji čovječanstva“,⁸⁷ a Sovjetski Savez je „jedina država bez zadnjih namjera. On ne samo da neće porobljavanje drugih

⁸² Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948, knjiga prva* (Beograd: Rad, 1979), 299-312.

⁸³ *V. kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati* (Beograd: Kultura, 1948), 269.

⁸⁴ Isto, 286.

⁸⁵ Milovan Đilas, *Članci 1941-1946* (Beograd: Kultura, 1947), 31.

⁸⁶ Isto, 32.

⁸⁷ Isto, 33.

naroda, već hoće da ukaže pomoć porobljenim narodima u njihovom oslobodilačkom ratu protiv hitlerovske tiranije. Staljin je jedini državnik čiste savjesti i nesebičnog srca“,⁸⁸ „točak oko koga se okreće čitava historija savremenog društva“.⁸⁹ Međutim, 1948. godine Đilasovo je stajalište o Staljinu doživjelo transformaciju: „Više od toga mene je zanimalo i zanima kako je jedna tako mračna, podmukla i surova ličnost mogla da vodi jednu od najvećih i najmoćnijih država ne dan i ne godinu, nego trideset godina!“.⁹⁰

Ipak, njegova su razmišljanja o Staljinu kontradiktorna: „Stavimo li se na gledište čovečnosti i slobode-istorija ne poznaje despota toliko brutalnog i ciničnog kao što je bio Staljin. On je metodičniji, obuhvatniji-totalniji kao zločinac od Hitlera. On je jedan od onih retkih stravičnih dogmatika, kadrih da unište devet desetina ljudskog roda da bi onu desetinu „usrećili“. Ali, ako utvrdjujemo šta je Staljin stvarno značio u istoriji komunizma-onda je on uz Lenjina zasada najgrandioznija figura.“⁹¹

Iako se Đilasa u historiografiji karakterizira kao kritičara sovjetskoga sustava, što je on neosporno bio, njegova intelektualna i ideološka transformacija nije bila potpuna, ili bar ne u svim aspektima. Konkretno, u odnosu prema Staljinu, iako ga naziva čudovištem, čak i gorim od Hitlera, Staljin je za njega bio i ostao politički pragmatik, jedan od najsposobnijih, ako ne i najsposobniji političar, ustrajan i nepokolebljiv, idealist i ideolog, kreativan i odlučan državnik. Neovisno o svim kritikama Staljina koje je dao, kao i sustava koji je izgradio, Đilasova je slika o Staljinu i desetljećima nakon sukoba, Đilasovih osobnih i političkih peripetija, ostala uglavnom onakva kakva je bila i četrdesetih godina: „Sve u svemu, Staljin je čudovište koje je, držeći se apstraktnih, apsolutnih i, u svojoj osnovi, utopističkih ideja, u praksi jedino znalo i moglo znati za uspeh-za nasilje, za fizičko i duhovno istrebljenje. Ali, ne budimo ni prema Staljinu nepravedni! Ono što je on hteo da ostvari, pa i ono što je ostvarivao, nije se moglo ni ostvariti na drukčiji način.“⁹²

⁸⁸ Isto, 32.

⁸⁹ Isto, 80.

⁹⁰ Đilas, *Susreti sa Staljinom* (Harrow: Naša reč, 1986), 106.

⁹¹ Isto, 107-108.

⁹² Isto, 108.

4. PREMA NOVOM SUSTAVU

4. 1. Đilasova kritika sovjetskog modela i postavke ideološke transformacije sustava

Od 1948. godine u Jugoslaviji je na djelu proces razvoja novoga društvenog sustava. Da bi se uspješno oduprla sovjetskim pritiscima, Jugoslavija je morala formulirati ideološke postavke svoga društvenoga sustava tako da sustav istovremeno bude i socijalistički, ali i da se naglasi kritika i negiranje optužbi, te distinkcija u odnosu na sovjetski društveni model. Jedan od najžešćih kritičara sovjetskoga sustava te autor novih društvenih postulata bio je Đilas, koji je od 1948. godine formulirao novu interpretaciju komunizma.

Nakon sukoba, Đilas se posvetio proučavanju izvorišta komunističke ideologije, ponovno izučavanju Marxa i Lenjina-u trenutku kada se ideologija našla u krizi, počelo je okretanje korijenima, kako bi se pronašao izlazak iz te krize. Proučavajući osnove komunističke ideologije, Đilas je, čitajući Lenjina, došao do zaključka da će sukobi među socijalističkim državama postojati dokle god one postoje kao države, kao vlast,⁹³ što je implicite bio začetak dogme o odumiranju države, usvojene na Šestom kongresu KPJ 1952. godine. S druge strane, u čitanju Marxa, došao je na ideju da bi se čitava privreda trebala organizirati tako da se sva prava prepuste radnicima, odnosno, zaposlenicima u poduzećima, dok bi država samo osiguravala porez za svoje potrebe.⁹⁴ Đilas time, dakle, tvrdi da je ideja samoupravljanja, temelja jugoslavenskoga društvenoga i privrednog sustava u postsovjetskom periodu, originalno bila njegova, iako se Đilas nikada nije bavio ekonomijom, niti ga je ona ikada zanimala.

Đilasova kritika Sovjetskog Saveza svoj je izrazitiji početak dobila 1949. godine. U referatu podnesenom na Drugome plenumu CK KPJ u siječnju 1949. godine, Đilas je *Rezoluciju* Informbiroa okarakterizirao kao tekst kojem je „...po nakaznosti, lažljivosti, bezočnosti i bezobzirnosti teško naći ravne...“⁹⁵ U svome izvještaju upozoravao je na slabosti agitacijsko-propagandnoga rada, navodeći pritom ono što je kasnije postalo osnovna misao njegovih ideoloških koncepata i kritika, a to je da je za osiguranje slobodnoga razvitka socijalizma u Jugoslaviji ključna idejna borba, koja se temelji na marksizmu-lenjinizmu, kao općem ideološkom okviru, i revolucionarnoj praksi i iskustvima KPJ.⁹⁶ Dakle, opće i posebno

⁹³ Đilas, *Vlast i pobuna*, (Zagreb: EPH Liber, 2009), 284.

⁹⁴ Isto, 296.

⁹⁵ Branko Petranović, Ranko Končar, Radovan Radonjić, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952)* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985) 179.

⁹⁶ Isto, 181.

u ravnoteži kako bi se osigurao razvoj i napredak jugoslavenskoga socijalizma i neovisnost Jugoslavije suočene sa kritikama iz socijalističkoga lagersa.

Daljnju elaboraciju kritike sovjetskoga sustava dao je na Trećem plenumu CK KPJ, održanom krajem prosinca 1949. godine. Referatom pod nazivom *Problem školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji*, Đilas je izvršio kritiku sovjetskoga modela obrazovanja, impostirajući temeljnu ideju o nužnosti razvoja socijalizma putem idejne borbe, socijalističke demokracije.⁹⁷ Također, naznačio je postavke daljnjega razvoja sustava, naglašavajući već spomenutu nužnost idejne borbe i dopuštanja inicijative masa, zapravo, inicijative izvan uskih partijskih krugova, likvidaciju kapitalističkih i birokratskih elemenata,⁹⁸ pri čemu razvoj socijalizma počiva na marksizmu-lenjinizmu i iskustvima narodne revolucije,⁹⁹ s novom, savjetodavnom ulogom Partije.¹⁰⁰ Ključna misao u Đilasovu tekstu bila je da će socijalizam kao društveno uređenje prevladati, ali će se socijalizam u svakoj zemlji razviti ovisno o specifičnim uvjetima u pojedinoj zemlji: „Zamišljati socijalizam u svim zemljama kao jednoličan i tipiziran proces, to ne znači ništa drugo nego kočiti njegov tempo i mogućnosti pojedinih zemalja u borbi za socijalizam, a tim samim i mogućnosti i razmah svjetske borbe za socijalizam i demokratiju.“¹⁰¹

Ovaj je referat predstavljao stvarnu prekretnicu u Đilasovom ideološkom djelovanju, a posljedično, i prekretnicu u ideološkom razvoju jugoslavenskoga sustava u cjelini. Međutim, proces praktične transformacije jugoslavenskoga sustava svoj je formalni početak imao pedesetih godina 20. stoljeća, u pravcu „demokratizacije, decentralizacije i debirokratizacije“.¹⁰² Tekao je paralelno s modifikacijama teorijskih postulata društva, čije je mnoge ideje formulirao upravo Milovan Đilas, pri čemu se istovremeno odvijala i njegova intelektualna i ideološka transformacija. Đilas je u svojim radovima s početka pedesetih godina anticipirao niz ideja o uređenju društvenoga sustava u Jugoslaviji, koje će formalno biti implementirane na Šestom kongresu KPJ u studenom 1952. godine. U tekstovima koje je objavljivao od 1950. godine dao je eksplicitnu kritiku Sovjetskoga Saveza i sovjetskoga sustava, analizirajući deformacije sovjetske vanjske, unutrašnje politike te ideologije, kao ključnoga područja, deformacije kojeg su generirale sve ostale poteškoće sovjetskoga društvenog sustava.

⁹⁷ Isto, 289.

⁹⁸ Isto, 292.; 295.

⁹⁹ Isto, 291.

¹⁰⁰ Isto, 315.

¹⁰¹ Isto, 293.

¹⁰² Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, 175.

Đilas je kritizirao Sovjetski Savez zbog nepoštovanja principa ravnopravnih odnosa među socijalističkim zemljama, što je posljedica imperijalističke i hegemonističke vanjske politike, ponajprije prema zemljama Istočne Europe: „Umjesto internacionalizma, bratstva i ravnopravnosti naroda i mirnog rješavanja sporova među njima-nacionalističko mrkobjesije, držanje pod maskiranom okupacijom šest civilizovanih europskih država, izvoz kapitala i izvlačenje, metodima prvobitne akumulacije, ekstraprofita iz njih, pripremanje na osvajački rat, tobože protiv kapitalizma, a ustvari-ako s njim ne bude privremeno mogućna nagodba-za osiguranje plijena i sticanje novih teritorija.“¹⁰³ U pitanjima teorije, Sovjetski je Savez davno napustio marksističko-lenjinističko učenje, te zamijenio revolucionarnu praksu ispraznim teorijama, uvodeći demagošku vlast čiji je glavni instrument snažan policijski pritisak na sve neistomišljenike i zdrave tendencije razvoja revolucije i socijalizma te sredstvo provedbe nehumanističkih odnosa prema čovjeku:

„Plitka i trivijalna laž i demagogija i inscenirani procesi, poput onih protiv jeretika i vještica, sračunati na obmanu prostog, običnog, radnog čovjeka-što samo sobom otkriva duboki neljudski prezir i nevjericu u njegov um i njegove snage-umjesto strasnog, neutaživog traganja za istinom; laž i kleveta svuda i u svemu, čak i u prikazivanju kapitalizma i pojedinih kapitalističkih zemalja, jer se-očevidno-ne radi više o tome da se prozru stvarni procesi u tom svijetu i njihov unutarnji smisao i da se za praksu progresivnih snaga iskuje novo i naoštri staro idejno oružje, nego da se protivnik i konkurent „ocrne“, bez obzira na to kakvi stvarno jesu...“¹⁰⁴

Razlog ovim sovjetskim postupcima jest kriza socijalizma, kao manifestacija njihova socijalističkog razvoja. Naime, sovjetski vladajući elementi nisu u stanju riješiti unutrašnju krizu sustava, što stoga pokušavaju prikriti vanjskopolitičkim uspjesima, koji nisu ništa drugo do hegemonističko i imperijalističko podređivanje neovisnih socijalističkih zemalja. Sovjetski Savez u vanjskopolitičkoj sferi i sferi odnosa sa socijalističkim zemljama primjenjuje eksploatatorski, imperijalistički, hegemonistički, odnosno, kapitalistički modus operandi, što uzrokuje zastoj razvoja socijalizma.¹⁰⁵

Đilasov popis deformacija sovjetskoga sustava je dug. Svi negativni aspekti sovjetskoga društvenog sustava, neravnopravni odnosi i eksploatacija socijalističkih zemalja, stvaranje interesnih sfera s kapitalističkim zemljama, podcjenjivanje uloge, kulture i povijesti drugih naroda, velikoruski nacionalizam, monopol tumačenja marksističke ideologije, uvođenje metoda kleveta i laži u međunarodni komunistički pokret, zanemarivanje izučavanja

¹⁰³ Milovan Đilas, *Savremene teme* (Beograd: Borba, 1950), 4.

¹⁰⁴ Isto, 4-5.

¹⁰⁵ Milovan Đilas, *Na novim putevima socijalizma* (Beograd: Rad, 1950), 13-14.

Marxa, Engelsa i Lenjina te općenito ideološki revizionizam, likvidacija socijalističke demokracije, onemogućavanje borbe mišljenja i inicijative masa,¹⁰⁶ posljedica su pojave birokratskog centralizma, pretvaranja države u silu iznad društva,¹⁰⁷ što je pak posljedica revizije, kako Đilas drži, ključnog pitanja marksizma, a to je uloga države prijelaznom razdoblju, nakon završene revolucionarne borbe, hoće li se ići prema procesu jačanja monopola države ili njenom odumiranju.¹⁰⁸

Pitanje uloge države manifestira se u sferi upravljanja privredom. Naime, Đilas navodi da je, prema Marxovom, Engelsovom i Lenjinovom učenju snažna država potrebna u prvoj fazi izgradnje socijalizma, odnosno, u fazi diktature proletarijata, dok traje proces pretvorbe kapitalističkoga u državno vlasništvo. S daljnjim razvojem socijalističkoga društva, državno vlasništvo i rukovođenje njime postupno prelaze na radničke mase, što državu kao upravljačku strukturu čini bespotrebnom.¹⁰⁹ Proces odumiranja države ključan je pokazatelj razvoja socijalističkoga društva. Taj proces nema fiksno trajanje, već ovisi o specifičnim uvjetima u datome društvu, ponajprije o stupnju razvoja proizvodnih snaga. Međutim, do odumiranja države svakako mora doći, jer se inače pojavljuju deformacije u društvu, koje se ponajprije manifestiraju u privredi. Ukoliko ne počne proces odumiranja državnoga upravljanja privredom, tj. prenošenja upravljanja privredom na radničke mase, započeti proces razvoja socijalizma deformirat će se „u despotsku vladavinu birokracije i društvene i ekonomske odnose karakteristične za državni kapitalizam, u kontrarevoluciju naročite vrste“,¹¹⁰ čime se država preobražava u silu iznad društva.¹¹¹ Tom silom iznad društva rukovodi birokratska kasta; Đilas govori o kasti, a ne o klasi, dajući objašnjenje da birokracija u Sovjetskom Savezu ne postoji formalno kapitalističko vlasništvo, stoga ne može postojati niti klasni sistem, već samo kastinski, jer se kao vlasnik pojavljuje kolektivni državni aparat.¹¹² Birokracija se nastoji predstaviti kao sadržajno nova struktura, ali njen odnos prema društvu i vlasništvu je suštinski kapitalistički; birokracija je skup privilegiranih pojedinaca, sloj koji prisvaja prava upravljanja privredom i neposrednim proizvođačima, čime se uzdižu u sloj iznad društva.¹¹³ Mogućnost pojave birokracije predstavlja veću opasnost za socijalističku vlast od buržoazije, jer birokracija proizlazi iz proturječja samoga socijalističkoga razvoja; birokracija je deformacija pozitivnoga socijalističkoga razvoja, koja se javlja ukoliko se

¹⁰⁶ Isto, 9-10.

¹⁰⁷ Isto, 11.

¹⁰⁸ Isto, 15.

¹⁰⁹ Đilas, *Savremene teme*, str. 8-9.

¹¹⁰ Isto, 14.

¹¹¹ Isto, 15.

¹¹² Isto, 21.

¹¹³ Đilas, *Na novim putevima socijalizma*, 15-16.

zaustavi progresivan i pozitivan tijek izgradnje socijalističkoga sustava,¹¹⁴ a koliku opasnost za razvoj socijalizma može predstavljati birokracija, pokazuje upravo sovjetski slučaj: „sovjetska birokracija je halapljiva i nezasitna kao i buržoazija, ali bez njego štedljivog duha; ona je bezobzirna prema vrijednosti ljudskog rada kao feudalci ili vlasnici antičkih robova, ali bez njihovog smisla za duhovnu kulturu; primitivna je, proždrljiva i šovinistička kao i sitna buržoazija, ali bez njene marljivosti i patriotizma. Ona liči na nakazne one građevine koje su kopija i kompilacija svih mogućih stilova, ali bez ikakve unutarnje povezanosti i harmonije.“¹¹⁵

Đilasove kritike sovjetskoga sustava, iako u nekim aspektima nejasne, predstavljaju ozbiljne optužbe i de facto potkopavanje temelja ne samo sovjetskoga društvenog sustava, već međunarodnoga komunističkog pokreta u cjelini. Đilas optužuje Sovjetski Savez za ideološki revizionizam, što je u komunističkom metajeziku najteža optužba koja se može uputiti jednoj komunističkoj partiji, kao kreatoru ideologije i društvenoga sustava, za suštinski kapitalističku, hegemonističku i imperijalističku politiku prema socijalističkim zemljama i njihovim komunističkim partijama, čiji je poseban vid odnos prema Jugoslaviji i KPJ. Sovjeti su potkopavali značaj jugoslavenske revolucije, nastojeći jugoslavensko revolucionarno iskustvo ograničiti i prilagoditi okvirima sovjetskih ideoloških uzusa.¹¹⁶ Za Jugoslaviju je, pak, sukob sa Sovjetskim Savezom bio prijelomna točka ne samo za njihov razvoj, već za budućnost socijalizma u cjelini, jer je sukob razotkrio Sovjetski Savez kao nesocijalistički sustav koji monopolizira titulu glavne sile socijalizma, te stoga jer je otkrio kojim se putevima socijalizam treba razvijati.¹¹⁷ KPJ je, naime, u Đilasovu tumačenju, odmah po završetku rata krenula s izgradnjom socijalizma na ispravnim ideološkim temeljima- marksizmu-lenjinizmu i vlastitim revolucionarnim iskustvima- poštujući principe nezavisnosti i ravnopravnih odnosa sa socijalističkim zemljama, što je bilo kontradiktorno eksploatatorskim i hegemonističkim planovima sovjetske vlade.¹¹⁸

U svome socijalističkom razvoju, Jugoslavija je predstavljala kontrapunkt Sovjetskom Savezu. Iako je faza birokratskog centralizma, kao prva faza izgradnje socijalizma, postojala i u Jugoslaviji, u vrijeme konsolidiranja rezultata i iskustava revolucije i pretvaranja kapitalističkoga u državno vlasništvo, one su u Jugoslaviji ostavile pozitivne tekovine prve faze socijalističke preobrazbe i imale privremeni karakter monopola države nad privredom i

¹¹⁴ Milovan Đilas, *Razmišljanja o raznim pitanjima* (Beograd: Kultura, 1951), 5-6.

¹¹⁵ Isto, 53.

¹¹⁶ Đilas, *Savremene teme*, 7.

¹¹⁷ Isto, 39-40.

¹¹⁸ Isto, 41.

društvom, dok su u Sovjetskom Savezu te mjere poprimile reakcionaran karakter i postale trajne karakteristike društvenoga sustava. U Jugoslaviji, s druge strane, takva inverzija nije bila moguća, jer je borba protiv birokratskih tendencija započela vrlo rano, s otporom potpunom kopiranju sovjetskih formi, u vidu borbe za afirmaciju iskustava jugoslavenske revolucije i modifikacije marksističko-lenjinističkih postavki kako bi odgovarale konkretnim jugoslavenskim uvjetima.¹¹⁹ Nadalje, kako bi se onemogućila pojava birokratskih tendencija te omogućio daljnji razvoj socijalizma treba dopustiti razvoj socijalističke demokracije, putem ideološkog obrazovanja masa i dopuštanja slobodne borbe mišljenja.¹²⁰

Rukovodstvo KPJ je, dakle, na tragu ovih ideja od početka pedesetih godina počelo redefinirati ideološke postulate jugoslavenskoga sustava. Ključan ideološki stup bio je odnos prema ulozi države. Zahvaljujući spoznaji od opasnosti od birokratizma, čija je pojava posljedica unutrašnjih proturječja u samom procesu razvoja socijalizma, rukovodstvo KPJ je postavilo zaključak da je za normalan razvoj socijalizma potrebno eliminirati etatističku strukturu, odnosno, državni monopol nad društvenim strukturama, ponajprije u privredi. Potrebno je prebaciti upravljanje sredstvima za proizvodnju na mase-društvo-te potaknuti proces demokratizacije socijalističkih društvenih odnosa, što posredno vodi do decentralizacije upravljanja sustavom te u konačnici, odumiranjem države kao posrednika između privrede i društva, jer društvo postaje sposobno upravljati samim sobom,¹²¹ što se postavlja kao kontrapunkt sovjetskom, državno-kapitalističkom sistemu, s novom vladajućom birokratskom kastom, u kojem socijalizam nije ukinut, već nikad nije niti uspostavljen.¹²²

Najznačajnija praktična manifestacija ovoga pojednostavljenoga teorijskoga koncepta jest formuliranje koncepta radničkoga samoupravljanja, započetoga osnivanjem prvoga radničkog savjeta u prosincu 1949. godine u tvornici cementa u Solinu, a ozakonjeno donošenjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, u lipnju 1950. godine.¹²³

Evidentno je, dakle, da je KPJ nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom u pitanjima redefiniranja svojih ideoloških postulata stajala na liniji percipiranja marksizma-lenjinizma kao okvira koji se može mijenjati i prilagođavati konkretnim uvjetima nekoga društva-KPJ je marksizam-lenjinizam oplemenila iskustvima svoje revolucije-te tvrdnje da je upravo KPJ jedini istinski tumač marksističko-lenjinističke teorije, dok je Sovjetski Savez zabrazdio u

¹¹⁹ Isto, 42-43.

¹²⁰ Isto, 51.

¹²¹ Branko Pleterski et al, ur., *Povijest Savez komunista Jugoslavije* (Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985), 368.

¹²² Johnson, *The Transformation of Communist Ideology*, 111.

¹²³ Pleterski et. al., ur., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 370.

reviziji iste. Ovdje je riječ o kontradiktornim stavovima, međutim, jugoslavenskim je komunistima ta kontradikcija bila sporedna; ključno je bilo pronaći ideološku legitimaciju svoje vlasti i svoga sustava, a ona je pronađena u okretanju izvorima ideologije, Marxu i Lenjinu. Ipak, ukoliko se osvrnemo na narav ove ideološke kontradikcije, dolazimo do zaključka da nije riječ samo u bravurama komunističke semantike, već i o ontološkom pitanju. Riječ je, naime, o pitanju samoga smisla i percepcije komunizma kao ideološkoga sustava. Činjenica jest da je staljinizam predstavljao sinonim za komunizam u godinama neposredno nakon rata. Taj je staljinizam počivao na Lenjinovom učenju, odnosno, na Staljinovoj *interpretaciji* Lenjinova učenja, dok je Lenjinovo učenje počivalo na Lenjinovoj *interpretaciji* Marxova učenja. Analogno tome, jugoslavenski je komunizam počivao na jugoslavenskoj *interpretaciji* staljinizma. Iz ove maksimalno pojednostavljene analize proizlazi da je ono što je KPJ smatrala komunizmom 1945. godine prošlo nekoliko faza redefiniranja, pri čemu je svaka nova forma označena kao temeljna istina. Štoviše, KPJ je nakon sukoba svoju redefiniciju komunizma također proglasila temeljnom istinom, a Đilas je 1953. godine dao kritiku i unaprjeđenje i te istine. Postavlja se, dakle, pitanje, što je uopće komunizam? Koje od datih formi trebamo smatrati komunizmom? Jesu li sve one komunizam, ili nijedna?

4. 2. Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije/Saveza komunista Jugoslavije

Usprkos nejasnim i neriješenim ideološkim interpretacijama i teorijama, KPJ je od početka pedesetih godina intenzivno krenula s procesom redefiniranja ideološke podloge društvenoga sustava, pri čemu su najznačajnije komponente bile odnos prema Sovjetskom Savezu, uloga države u upravljanju privredom, te uloga i položaj Komunističke partije u društvu. Sovjetski je Savez, kako je već istaknuto, definiran kao državno-kapitalističko, s birokracijom kao monopolističkim upravljačkim slojem. Kritici je podvrgnuta i vlastita administrativno-centralistička, etatiistička struktura, iako je potvrđena njena nužnost u početnoj fazi izgradnje socijalizma. Nadalje, formulirana je nova uloga države, kao regulatornog elementa koji obnaša funkcije vanjske obrane i represiju za obranu socijalističkoga poretka, dok je za sve ostale funkcije predviđeno da ih obnaša postojeći državni aparat, koji će se stopiti s društvom postupnim uključivanjem masa u njegov rad.¹²⁴ Analogno ovome procesu odumiranja države, kao temeljnoga marksističkoga načela, redefinjirana je i uloga i položaj Komunističke partije u društvu, koja je dobila novi zadatak

¹²⁴ Johnson, *The Transformation of Communist Ideology*, 149-150.

ideološkog odgoja i usmjeravanja masom, kako bi one bile u mogućnosti izvršavati prijašnje partijske administrativno-operativne zadatke.¹²⁵

Ipak, potrebno je osvrnuti se na specifičan aspekt jugoslavenske ideološke djelatnosti u ovome periodu. Naime, sukob sa Sovjetskim Savezom Jugoslaviji je, paradoksalno, u konačnici više pogodio nego naštetio: izvršeno je privredno restrukturiranje, čime je postignut privredni rast, provedena je reorganizacija društvenoga sustava i uloge Komunističke partije u njemu, dok se u vanjskopolitičkoj sferi Jugoslavija uspjela afirmirati kao globalni čimbenik naporima na izgradnji pokreta nesvrstanih. Međutim, uzrok tih uspjeha jest tretiranje sukoba sa Sovjetskim Savezom. Za Sovjete je spor trebao biti unutarpartijski, pitanje odnosa između dvije komunističke partije, što je trebalo riješiti u unutar socijalističkoga pokreta, po mogućnosti samo između SKP(b)-a i KPJ. KPJ je, s Titom na čelu, ipak shvaćala da je u perspektivi globalnih odnosa i odnosa unutar socijalističkoga pokreta, SKP(b), odnosno, Staljin, u pitanjima ideologije neprikosnoven autoritet. Stoga je KPJ morala promijeniti percepciju sukoba, kako bi pronašla izlaz iz ekonomske, političke i diplomatske blokade. KPJ je sukob sa Sovjetskim Savezom prebacila na polje međudržavnih odnosa, što je učinjeno izlaganjima jugoslavenskih delegata, Edvarda Kardelja i Milovana Đilasa, na zasjedanju Ujedinjenih naroda u jesen 1949. godine. Kardelj je u svome izlaganju postavio temelje vanjskopolitičke orijentacije Jugoslavije u narednom razdoblju, ističući da je temelj međunarodnoga mira miroljubiva suradnja ravnopravnih i nezavisnih zemalja, pri čemu različitost društvenoga uređenja ne predstavlja problem, ukoliko se teži istome cilju.¹²⁶ Sovjetski Savez se u odnosu prema Jugoslaviji ne pridržava tih načela, vršeći ekonomski, politički i vojni pritisak na Jugoslaviju,¹²⁷ istovremeno propagirajući svoju miroljubivost, koristeći UN kao instituciju za promicanje vlastite, jednostrane, klevetničke i lažne propagande.¹²⁸

Đilas je u svome izlaganju bio eksplicitniji od Kardelja. Đilas je istaknuo da je pitanje sovjetsko-jugoslavenskog spora pitanje međudržavnih odnosa i borbe za mir, a ne samo domena sovjetske vlade, čime je ona htjela oklevetati Jugoslaviju u međunarodnim krugovima, te dokinuti jugoslavenski teritorijalni integritet i suverenitet, što predstavlja prijetnju međunarodnom miru i sigurnosti, koji počivaju na načelima očuvanja i poštivanja nezavisnosti i ravnopravnosti svih naroda i država. Sovjetska je vlada, i sovjetska delegacija

¹²⁵ Isto, 203.

¹²⁶ Edvard Kardelj, *Govor na plenarnoj sjednici Generalne skupštine UN*, ¹²⁶ u Edvard Kardelj, Milovan Đilas: *Govor na plenarnoj sjednici Generalne skupštine UN, Povodom Izboru Jugoslavije u Vijeće sigurnosti, Govor jugoslavenskim iseljenicima u USA*. „Vjesnik“ NR Hrvatske, 1949. str. 6.

¹²⁷ Isto, 9.

¹²⁸ Isto, 6.

na zasjedanju UN-a dokazala nepoštivanje međunarodnih principa i hegemonističke i imperijalističke težnje podčinjavanja nezavisnih zemalja, pri čemu Đilas ponavlja Kardeljevu kritiku korištenja UN-a kao sredstva za provođenje ovakve sovjetske vanjske politike.¹²⁹

Vrhunac jugoslavenskih novih tendencija u vanjskoj politici te transformacijama društvenoga sustava označio je Šesti kongres KPJ/SKJ, održan u Zagrebu od 2. do 7. studenog 1952. godine, na kojem su sve promjene i formalno potvrđene. Ovaj se kongres naziva i „Đilasov kongres“, budući da je Milovan Đilas bio autor nekih od ključnih novih tendencija, iznesenih na kongresu, a koje se mogu pratiti u njegovim tekstovima od 1950. godine.

Rezolucija Šestoga kongresa KPJ/SKJ predstavljala je povelju novoga jugoslavenskoga društvenog sustava, objedinjujući ideje koje su se od početka pedesetih godina formirale u partijskim krugovima. U pitanjima vanjske politike usvojena je linija borbe za očuvanje međunarodnoga mira i sigurnosti te promicanja miroljubive suradnje ravnopravnih naroda i država, poštujući princip nemiješanja u unutrašnje poslove drugih zemalja.¹³⁰ Sovjetski Savez osuđen je kao hegemonistička sila, koja svojom imperijalističkom politikom podčinjavanja istočnoeuropskih zemalja i uspostavom interesnih sfera ugrožava međunarodnu sigurnost.¹³¹ Vanjskopolitičku je situaciju opsežno analizirao Tito u svome referatu, izvodeći zaključak da je korijen sadašnjih problema u međunarodnim odnosima u imperijalističkim metodama stvaranja interesnih sfera, primjenjivanih u dogovorima saveznika na konferencijama u Teheranu, Moskvi i u Jalti, održavanih tijekom Drugoga svjetskog rata, pri čemu Sovjetski Savez nije zauzeo dosljedan, socijalistički stav, već aproprirao imperijalističke, ekspanzionističke i hegemonističke metode, delegitimirajući time sebe kao miroljubivu i socijalističku zemlju.¹³² Tito je kritizirao Sovjete i zbog nastojanja primjene ratnih imperijalističko-ekspanzionističkih vanjskopolitičkih metoda na sadašnje međunarodne uvjete, implicirajući njihovu neadekvatnost,¹³³ čemu je ujedno imanentna i jedna od Đilasovih ideja o nužnosti prilagođavanja ideoloških postulata konkretnim okolnostima, uvjetima na terenu. Tito je analizirao genezu sovjetske imperijalističke politike na primjeru sukoba s Jugoslavijom, karakterizirajući taj sukob ne kao međupartijski, već međudržavni, sukob imperijalističke zemlje koja silom želi pokoriti nezavisnu državu,¹³⁴

¹²⁹ Milovan Đilas, *Povodom izbora Jugoslavije u Vijeće sigurnosti*, 13-14.

¹³⁰ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokraciju. VI. kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije)* (Beograd: Kultura, 1952), 262.

¹³¹ Isto, 260.

¹³² Isto, 9-12.;13-14.

¹³³ Isto, 15-16.

¹³⁴ Isto, 24.

iznoseći, između ostalih, i zaključak o nesocijalističkom, državno-kapitalističkom karakteru sovjetskoga društvenog sustava.¹³⁵

Tito je, prema tome, u svoj referat inkorporirao temeljnu misao jugoslavenskih komunista u redefiniranju postavki društvenoga sustava. Sam koncept jest ispravan, međutim, sovjetski je sustav u svome socijalističkom razvoju doživio brojne deformacije zbog pojave birokracije, provedbe imperijalističke, ekspanzionističke i ugnjetavačke vanjske politike te skretanjem na put državnoga kapitalizma. Jugoslavenski su komunisti, s druge strane, stoga jedini nasljednici Marxa, Engelsa i Lenjina, jedini ovlašteni da tumače socijalistički nauk, kojeg će prilagoditi konkretnim jugoslavenskim uvjetima kako bi izgradili pozitivan i progresivan socijalistički poredak.

Ključni aspekti te transformacije, već ranije zamišljeni, a potvrđeni na Kongresu, bili su koncept radničkoga samoupravljanja i nova uloga Partije. Samoupravljanje je potvrđeno kao osnovica društvenoga poretka, sredstvo decentralizacije prema odumiranju države. Unutar toga je koncepta redefinirana i uloga Komunističke partije, u čemu je značajnu je ulogu imao upravo Đilas. Naime, na Šestom je kongresu izvršena promjena imena Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije, na Đilasov prijedlog. Ta je promjena trebala naglasiti demokratski karakter jugoslavenske partije u odnosu na sovjetski tip partije, te naglasiti demokratizacijski smjer u društvenom razvoju.¹³⁶ Na Kongresu su dane smjernice djelovanja Saveza komunista, koji ne može biti operativni naredbodavac, jer je dužnost komunista idejni i politički rad na odgoju masa. Savez komunista stoga treba raditi na ideološkom i političkom odgoju masa, okupljene u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije, kao široke demokratske, političke organizacije preko koje se razvija politička i privredna djelatnost, mogle preuzeti upravljanje privredom i društvom.¹³⁷ U skladu s organizacijskim i operativnim promjenama, izmijenjena je i unutarnja struktura Saveza komunista, na načelima socijalističke demokracije. Usvojeno je načelo slobodne, demokratske diskusije prilikom donošenja odluka: „Demokratija u borbi mišljenja izražava se u snazi argumenata i u podjednakom pravu za one koji se razilaze u mišljenju. Svakom mišljenju koje ima za polaznu tačku borbu za socijalizam i socijalističku demokratiju, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, za njihovu nezavisnost i nesmetani unutrašnji razvitak, treba osiguravati pravo da se ispolji i izrazi.“¹³⁸

¹³⁵ Isto, 27.

¹³⁶ Đilas, *Vlast i pobuna*, 315.

¹³⁷ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokraciju*, 268.

¹³⁸ Isto, 267.

U kontekstu Đilasova političkog djelovanja pedesetih godina, gornja odluka de facto legitimira njegov ideološki i javni rad 1953. godine; *Rezolucija* Šestoga kongresa imala je gotovo zakonsku snagu u ondašnjem društvenom sustavu, čime je Đilasu omogućeno da 1953. godine, u seriji članaka u *Borbi*, iznese svoja viđenja daljnje borbe za razvoj socijalizma i socijalističke demokracije.

Pritom treba naglasiti da je formulacija o dopuštanju demokratske borbe ideja i mišljenja, slobodnoga iznošenja ideja na liniji razvoja socijalizma i socijalističke demokracije na Šestome kongresu, formalno potvrđivanje već postojećih tendencija i odluka CK KPJ, koje je formulirao upravo Đilas. Naime, na Četvrtom plenumu CK KPJ, u lipnju 1951. godine, Đilas je podnio referat o teorijskom radu Partije. U okviru kritike Sovjetskoga Saveza, njihove „reakcionarne ideologije“, „reakcionarne, osvajačke i eksploatatorske prakse“, „politike oportunitizma i revizionizma“, ¹³⁹ Đilas navodi mogućnost pojava sličnih devijacija i unutar KPJ, zbog čega je nužno učvrstiti ideološko jedinstvo i marksistički karakter partije, na Marxovom principu slobodne borbe mišljenja. ¹⁴⁰ Slobodna borba mišljenja podrazumijevala bi slobodnu diskusiju i kritiku partijske linije u fazama njenoga utvrđivanja, ali i njeno dosljedno i beskompromisno provođenje nakon što bi bila prihvaćena, ¹⁴¹ što je predstavljalo Đilasovo romantizirano i idealizirano tumačenje demokratskoga centralizma, ¹⁴² temeljnog operativnog principa lenjinističke partije.

Na osnovi Đilasova referata, plenum CK KPJ usvojio je *Rezoluciju o teorijskom radu KPJ*, utvrđujući temeljna načela teorijskoga rada: razvoj teorijskih načela vrši se na temelju diskusije i borbe mišljenja, pri čemu članovi Partije imaju puno pravo slobodno se izjašnjavati i diskutirati o teorijskim pogledima pojedinih članova Partije, imajući pravo svoje mišljenje iznositi usmeno, ili putem partijskoga i drugoga tiska. ¹⁴³

Partija je, dakle, već 1951. godine znatno izmijenila principe funkcioniranja partijskoga rada, pri čemu je Đilas imao instrumentalnu ulogu. Pritom je mogućnost kritike i diskusije partijske linije putem novina predstavljala, za komunistički sustav kao društveno-politički koncept, radikalnu količinu slobode, čak i ako je ona bila samo načelna. Upravo u toj se slobodi krije paradoks Đilasova djelovanja i jugoslavenskoga komunizma pedesetih godina u cjelini. Đilas je tijekom dvije godine, prije serije članaka u *Borbi*, kao član najužega

¹³⁹ Pleterski, ur., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 589-590.

¹⁴⁰ Isto, 591.

¹⁴¹ Isto, 597.

¹⁴² Demokratski centralizam kao načelo rada komunističke partije podrazumijevao je, u načelu, raspravu o svim ključnim pitanjima rada i organizacije partije, te bespogovorno provođenje partijske linije od onoga trenutka kada bi ona bila prihvaćena u nadležnim partijskim tijelima.

¹⁴³ Pleterski, ur., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 639.

partijskoga rukovodstva, postavio ideološke temelje novoga jugoslavenskoga društvenoga sustava, koji su se zasnivali na razvoju socijalističke demokracije. Ta je fraza podrazumijevala razvoj socijalizma kao najbolji vid društvenoga uređenja, temeljenoga na principu demokratskih društvenih odnosa, što se postiže slobodnom raspravom i slobodnim idejnim djelovanjem ključnih faktora na izgradnji društva. Evidentno je, dakle, da je socijalistička demokracija u Jugoslaviji pretpostavljala specifično poimanje demokracije, priličnu razinu slobode govora, mišljenja i tiska, naravno, ne u potpunoj mjeri, ali ipak neusporedivu sa situacijom u drugim komunističkim zemljama, napose Sovjetskim Savezom pedesetih godina.

Đilas u svome izlaganju na Kongresu nije iznio nijedan stav koji nije izrečen u njegovim prethodnim radovima. Svojim je izlaganjem sumirao nove tendencije u ideološkom i praktičnom radu komunista i Saveza komunista raspravljajući pitanje programa Petoga kongresa. Kritizirajući sovjetsku birokratsku praksu, Đilas je jugoslavensku revoluciju označio kao jedinu stvarnu socijalističku revoluciju, a jugoslavenski socijalizam istinskim socijalizmom.¹⁴⁴ Program Kongresa, i Petoga i svakog drugog, treba se temeljiti na Marxovu učenju, čijim su se jednim istinskim tumačem jugoslavenski komunisti smatrali, sadržavati kritiku državno-kapitalističkih, birokratskih i buržoaskih pojava i tendencija u suvremenom komunističkom pokretu,¹⁴⁵ čemu je imanentan cilj izgradnje socijalističke demokracije. Ona se izgrađuje slobodnim ideološkim i političkim radom komunista, slobodnom diskusijom i radom, jer je jugoslavenska revolucija ušla u novu fazu razvoja, za koju stare administrativne mjere više nisu adekvatne. Ukoliko se jugoslavenska revolucija želi dalje razvijati u pravcu izgradnje socijalizma i socijalističke demokracije, potrebno je pronaći nove oblike rada, a to su idejna i politička argumentacija, borba i izmjena mišljenja; u suprotnom ponovno će se manifestirati administrativne tendencije, što će blokirati pozitivan tijek socijalističkoga razvoja.¹⁴⁶

Zanimljivo je da je, na liniji svih novih tendencija u radu Partije, Đilas zamislio partijski program ne kao de facto direktivu, već kao programatski dokument koji sadržava ključne ideološke smjernice, ali ne i razradu organizacijskih i operativnih detalja.¹⁴⁷ Đilas, dakle, i ovdje ponavlja već u nekoliko navrata izrečeno shvaćanje da je ideologija okvir, a ne striktno zadani skup pravila i direktiva, koje se bespogovorno moraju slijediti. Đilas je, kao što će to vrlo brzo postati jasno, istinski vjerovao u ovakvo shvaćanje ideologije, što ponovno

¹⁴⁴ *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokraciju*, 175.

¹⁴⁵ Isto, 178-179.

¹⁴⁶ Isto, 180-181.

¹⁴⁷ Isto, 178.

manifestira određenu dozu političke naivnosti. Međutim, u njegovu obranu treba napomenuti da su političke okolnosti u Jugoslaviji i općenita atmosfera unutar KPJ/SKJ početkom pedesetih godina pogodovale razvijanju i njegovanju ovakvih shvaćanja; u konačnici, Đilas je bio jedan od njihovih kreatora, odnosno, jedan od kreatora partijske linije koja se temeljila na ovakvim i sličnim shvaćanjima.

5. STALJINOVA SMRT, KRAJ LIBERALIZACIJE I „AFERA ĐILAS“

5. 1. Zaustavljanje liberalizacije-Brijunski plenum 1953. godine

Šestim kongresom KPJ/SKJ započet je proces drastičnih promjena u organizacijskoj, operativnoj i ideološkoj strukturi Saveza komunista i društvenoga sustava u cjelini. Usmjerenje prema razvoju socijalističke demokracije i samoupravljanja kao osnovice društvenoga sustava ozakonjeno je *Ustavnim zakonom* iz siječnja 1953. godine, u kojem je Jugoslavija određena kao socijalistička demokratska država, u kojoj radne mase upravljaju privrednim, društvenim i političkim poslovima.¹⁴⁸ Iako je tek *Ustavom* iz 1963. godine Jugoslavija određena kao socijalistička zemlja-1953. godine naziv države, unatoč *Ustavnom zakonu*, i dalje je bio Federativna Narodna Republika Jugoslavija-već 1953. godine institucionalizirano je samoupravljanje i socijalistička varijanta demokratizma kao osnovica društveno-političkoga uređenja. Međutim, promjene koje je trebalo izvršiti nakon Šestoga kongresa SKJ, bile su nagle, što je, uz kontradiktorne postavke novoga sustava, rezultiralo nesnalaženjem kadrova u novim društveno-političkim okolnostima. Iako je upravljanje privrednim, društvenim i političkim strukturama iz ruku Partije trebalo prijeći na radne kolektive, dok bi se Partija orijentirala na odgojno-obrazovni i teorijski rad, u praksi je sustav promijenio formu, ali ne i sadržaj.¹⁴⁹

U proturječjima između teorije i prakse, u pitanjima tumačenja i provođenja odluka Šestoga kongresa, međunarodni je komunistički pokret doživio krucijalnu promjenu Staljinovom smrću 5. ožujka 1953. godine. Za Jugoslaviju Staljinova je smrt potencijalno mogla predstavljati novu prekretnicu za razvoj jugoslavenskoga društvenog sustava, budući da je cjelokupni novi smjer razvoja socijalizma u Jugoslaviji bio posljedica sukoba sa Sovjetskim Savezom. S nestankom jednoga od njegovih protagonista, moglo se postaviti pitanje smisla daljnjeg ustrajanja na novim načelima.

Staljinova je smrt, prema Đilasovim riječima, u Jugoslaviji izazvala oduševljenje.¹⁵⁰ Jugoslavensko je rukovodstvo, naime, očekivalo promjene u sovjetskoj politici, iako su postojala razilaženja u tumačenjima smjera i razmjera tih promjena. Za samoga Tita Staljinova je smrt predstavljala jezičac na vagi; Tito nije bio naročito oduševljen odlukama Šestoga kongresa, niti cjelokupnim procesom liberalizacije: Đilas tvrdi da je Tito već 1953. godine počeo govoriti o okončanju netom uspostavljene ekonomske suradnje sa Zapadom, te

¹⁴⁸ Petranović, Končar, Radonjić, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 386-387.

¹⁴⁹ Isto, 389-390.

¹⁵⁰ Đilas, *Vlast i pobuna*, 342.

upozoravati na negativne zapadne tendencije u jugoslavenskome društvu. Istovremeno, Tita je zabrinjavalo i rastakanje ideološke monolitnosti Saveza komunista, njegovo gubljenje u Socijalističkom savezu, transformaciji Narodne fronte, te mogućnost gubitka osobne vlasti.¹⁵¹

Titove su dileme glede razmjera liberalizacije dovele do njena zaustavljanja, pola godine nakon njena početka. 16. i 17. lipnja 1953. godine na Brijunima je održan Drugi plenum CK SKJ, s kojega je svim organizacijama Saveza komunista upućeno pismo, koje je objašnjavalo odluke Plenuma i sadržavalo naputke za daljnji rad. U pismu se isticalo da je utvrđen niz nedostataka u radu Saveza komunista i njegovih organizacija, što je posljedica pogrešnoga shvaćanja i provođenja odluka Šestoga kongresa. Najveća je kritika upućena uvjerenju da nova društvena uloga Saveza komunista podrazumijeva isključivo teorijski rad, pri čemu su komunisti zanemarili političko djelovanje, te pojavi antimarksističkih teorija u Savezu komunista.¹⁵² Da bi se omogućio daljnji razvoj socijalističke demokracije, potrebno je osigurati ideološko i političko jedinstvo komunista, kako bi bili u mogućnosti poduzeti konkretne političke akcije na podizanju socijalističke svijesti masa, političkim djelovanjem među tim masama.¹⁵³ Svi problemi sustava percipirani su kao političke prirode, stoga se njihovo rješavanje treba postići političkim radom na uklanjanju antisocijalističkih tendencija te učvršćenju idejno-političkoga jedinstva komunista.¹⁵⁴

Iza dvosmislenih fraza u pismu sa Brijunskoga plenuma krije se ništa drugo do tendencija povratka na lenjinistički tip partije, malene, ali ideološki jedinstvene grupe komunista koja provodi agitacijski politički rad u masama. Jedan od faktora koji je utjecao na promjenu linije razvoja socijalizma svakako je bila Staljinova smrt: u jugoslavenskom je rukovodstvu ovaj događaj potaknuo uvjerenje o promjeni karaktera jugoslavensko-sovjetskih odnosa. Napose je Tito vjerovao da će bi sa Staljinovom smrću moglo nastupiti popuštanje napetosti u odnosima.¹⁵⁵ Da bi nastupila takva promjena, jugoslavenski bi komunisti ipak i sami morali pokazati dobru volju, što bi značilo djelomično odstupanje od linije liberalizacije i odluka Šestoga kongresa.

Međutim, iako je Staljinova smrt i vanjskopolitičke perspektive koje je ona otvarala bila jedan od faktora koji su doveli do Brijunskoga plenuma, nije bila i najvažnija. Razlog zaustavljanju liberalizacije bio je, kako je već istaknuto, Titov strah od gubitka osobne vlasti,

¹⁵¹ Isto, 342-343.

¹⁵² „Svim organizacijama Saveza komunista Jugoslavije“, *Komunist* br. 7-8, godište 1953., 451-452.

¹⁵³ Isto, 454-456.

¹⁵⁴ Isto, 457.

¹⁵⁵ Đilas, *Vlast i pobuna*, 342.

strah od dezintegracije Saveza komunista, nasuprot njegovoj predviđenoj konsolidaciji, te općenito nesnalaženje članova i rukovodstva Saveza komunista u novim okolnostima.¹⁵⁶

Brijunski je plenum, dakle, označio korak prema povratku na rukovodeću ulogu Partije u društvenom sustavu, odnosno, na lenjinistički, boljševički tip partije, koju karakterizira ideološki čvrsta jezgra komunista, koji provode politički, agitacijski i propagandni rad među radnim masama kako bi ih ideološki odgojili. Koncept društva koje odgaja samo sebe i upravlja samim sobom, s Partijom kao nadglednikom, za jugoslavensko rukovodstvo, a primarno Tita, nije bio koncept koji bi u praksi mogao imati dugoročnih uspjeha.

Ipak, rukovodstvo nije bilo jedinstveno u pitanjima promjene smjera razvoja društvenoga sustava. U tom je kontekstu Đilas bio najradikalniji primjer neslaganja s povratkom na stare tendencije rukovođenja društvom, politikom i privredom. Iz analize Đilasovih tekstova, nastalih od 1950. godine, razvidno je da je upravo on postavio većinu temelja sustava usvojenog na Šestome kongresu, u pozadini čega je bilo i njegovo osobno uvjerenje u ispravnost takvoga smjera razvoja socijalističkoga sustava. Đilas je, usprkos odlukama Brijunskoga plenuma, nastavio zagovarati liniju Šestoga kongresa, razvoja socijalističke demokracije, propagirajući svoje ideje javno, člancima u partijskome listu *Borba*.

5. 2. „Afera Đilas“-Đilasovi članci u *Borbi* i *Novoj misli*

Šesti kongres SKJ predstavljao je vrhunac ideološke transformacije i jugoslavenskoga društvenog sustava, ali i Đilasove osobne transformacije. Đilas je bio jedan od kreatora novih postavki jugoslavenskoga sustava, usvojenih upravo na Šestome kongresu. U prethodnom je razdoblju Đilas, od sukoba sa Sovjetskim Savezom, počeo redefinirati vlastito viđenje najboljeg pravca razvoja socijalizma, što je inkorporirano u nove ideološke postavke jugoslavenskoga sustava. Međutim, Brijunskim je plenumom de facto usporen proces liberalizacije. Đilas ipak nije prihvatio brijunsku liniju, već je nastavio djelovati na ideološkim linijama Šestoga kongresa i vlastitih ideoloških razmatranja i uvjerenja. Đilasovi se kritički tekstovi mogu razvrstati u tri tematske kategorije, koje su, u jednoj mjeri, interferentne i tematski i kronološki. Prva kategorija Đilasovih teorijskih napisa od 1948. godine jest teorijska kritika sovjetskoga modela društvenog uređenja, u što spadaju tekstovi poput *Savremenih tema*, *Na novim putevima socijalizma*, *Razmišljanja o raznim pitanjima*,

¹⁵⁶ Johnson, *The Transformation of Communist Ideology*, 214-215.

izlaganje u UN-u itd, nastali u periodu od 1950. do 1951. godine. Drugu tematsku kategoriju čini kritika teorije i prakse u jugoslavenskom društvenom sustavu, u prijelaznom razdoblju između sovjetskoga modela i samoupravnoga društvenog modela, koje predstavljaju Đilasova izlaganja na Trećem i Četvrtom plenumu CK KPJ, 1949. i 1951. godine. Posljednju tematsku kategoriju čini kritika prakse Saveza komunista u izgradnji samoupravnoga društvenog sustava, izražena već u odlukama Šestoga kongresa, ali najeksplicitnije upravo u člancima u *Borbi*.

Đilasova serija članaka u *Borbi* predstavlja korpus od osamnaest članaka, objavljivanih od 18. listopada 1953. godine do 7. siječnja 1954. godine. Nastali su u trenutku kad je Đilas bio na vrhuncu svoje političke moći, barem u simboličkom smislu. Naime, u prosincu 1953. godine Đilas je potvrđen za predsjednika Savezne skupštine, nakon „izbora“ održanih u cijeloj zemlji. U tom je trenutku još uvijek bio na čelu agitpropa, te član najužega jugoslavenskoga rukovodstva. Također, 1953. godine pokrenuo je i časopis *Nova misao*, časopis za kulturno-književna pitanja, na kojem je surađivao niz jugoslavenskih književnika i umjetnika, čak i Miroslav Krleža. Đilas je i u *Novoj misli* objavio četiri članka koji su smatrani problematičnima; upravo je u *Novoj misli* objavljena „Anatomija jednog morala“, članak koji je imao specifične reperkusije u vremenu nakon njegova objavljivanja.

Njegovi su članci izazvali oduševljenje u jugoslavenskoj javnosti: *Borba* je u periodu objavljivanja članaka primila oko trideset tisuća pisama podrške.¹⁵⁷ Članci su ideološko-teorijskoga i kritičkoga karaktera, u kojima Đilas razmatra mogućnosti idomete daljnjeg razvoja socijalizma u Jugoslaviji, ali i ograničenja koja predstavljaju postojeće strukture i uzusi rada u izgradnji socijalizma.

Đilas tvrdi da je poticaj za pisanje članaka bilo problematično vanjsko i unutrašnjopolitičko stanje; naime, upravo u listopadu 1953. godine u jeku je Druga tršćanska kriza, jugoslavensko-talijanski spor oko formalno-pravnog statusa i državno-teritorijalne pripadnosti grada Trsta. Također, tvrdi da ga je na pisanje članaka potaknula njegova okolina, poznanici i suradnici, naročito redakcija lista *Politika*, jer su članovi redakcije da je potrebno razjasniti postojeće ideološke probleme. Nakon što je za ideju saznao urednik *Borbe* Veljko Vlahović, zatražio je da se članci objavljuju upravo u *Borbi*. Članci su objavljivani prvo jednom tjedno, nedjeljom, a od sredine prosinca, zbog velikoga interesa, objavljivani su i utorkom i četvrtkom.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Đilas, *Vlast i pobuna*, 356.

¹⁵⁸ Isto, 352-353.

Članci i kritika izrečena u njima nisu bili problematični samo zbog evidentne činjenice da se u javnom prostoru, ili uopće, pojavila kritika jugoslavenske političke prakse, već i to što je autor članaka bio jedan od članova jugoslavenskoga rukovodstva, što je u javnosti moglo generirati sliku da Đilasovi tekstovi reproduciraju generalnu liniju Saveza komunista, što bi moglo imati subverzivni učinak za cjelokupnu društveno-političku situaciju. Upravo je taj razlog, kao i sadržaj Đilasove kritike, bio povod njegovoj osudi na Trećem plenumu CK SKJ u siječnju 1954. godine.

Naravno, ključno je pitanje kakav je točno bio sadržaj Đilasovih članaka. U spomenutom periodu, od listopada 1953. do siječnja 1954. godine, Đilas je objavio dvadeset i tri članka, od toga devetnaest u *Borbi*, i četiri u *Novoj misli*. Članci u *Borbi* mogu se podijeliti u nekoliko tematskih kategorija. Svakako najznačajnija kategorija jest kritika sustava i političke i društvene prakse, što tematiziraju članci „Zakornost“,¹⁵⁹ „Bez zaključka“,¹⁶⁰ „Opšte i posebno“,¹⁶¹ „Subjektivne snage“,¹⁶² „Klasna borba“,¹⁶³ „Savez ili partija“,¹⁶⁴ i „Revolucija“.¹⁶⁵ Iako je u ovim člancima riječ o kritici prakse jugoslavenske komunističke organizacije, u okvirima šire cjeline kritike sustava ovim se člancima mogu pridružiti i dva članka iz *Nove misli*, „Kraj jedne legende“,¹⁶⁶ „Kraj dvorjanina L. P. Berije“,¹⁶⁷ „Nekulturna istorija“,¹⁶⁸ i „Anatomija jednog morala“,¹⁶⁹ s obzirom na to da daju kritiku, u suštini, moralnih i ideoloških načela sustava.

Sljedeću tematsku skupinu članaka čini teorijsko-filozofska razmatranja, kamo spadaju „Novi oblici“,¹⁷⁰ „Važnost oblika“,¹⁷¹ „Za sve?“,¹⁷² „Ima li cilja“,¹⁷³ „Nove sadržine“,¹⁷⁴ „Ideal“,¹⁷⁵ „Konkretno“,¹⁷⁶ „Objektivne snage“.¹⁷⁷

¹⁵⁹ *Borba*, br. 286, 15. 11. 1953.

¹⁶⁰ *Borba*, br. 298, 29. 11.-01. 12. 1953.

¹⁶¹ *Borba*, br. 313, 20. 12. 1953.

¹⁶² *Borba*, br. 320, 17. 12. 1953.

¹⁶³ *Borba*, br. 324, 31. 12. 1953.

¹⁶⁴ Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 297-306.

¹⁶⁵ Isto, 307-309.

¹⁶⁶ Isto, 313-315.

¹⁶⁷ Isto, 316-320.

¹⁶⁸ Isto, 321-324.

¹⁶⁹ Isto, 325-339.

¹⁷⁰ *Borba*, br. 274, 01. 11. 1953.

¹⁷¹ *Borba*, br. 280, 08. 11. 1953.

¹⁷² *Borba*, br. 292, 22. 11. 1953.

¹⁷³ *Borba*, br. 302, 06. 12. 1953.

¹⁷⁴ Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 276-278.

¹⁷⁵ *Borba*, br. 308, 13. 12. 1953.

¹⁷⁶ *Borba*, br. 316, 22. 12. 1953.

¹⁷⁷ *Borba*, br. 322, 29. 12. 1953.

Posljednju tematsku kategoriju čini nacionalno pitanje, koje je tek dotaknuto u prva dva članka serije, „Jugoslavija“¹⁷⁸ i „Male izborne teme“.¹⁷⁹

U pogledu Đilasovih teorijskih članaka, njegova je glavna preokupacija pitanje metoda razvoja socijalizma i socijalističke demokracije, kao i mogućnosti, dometa i ograničenja njihova razvoja. U pokušaju davanja filozofske legitimacije, Đilas se u nekoliko navrata poziva na antičke filozofe, napose Demokrita i Aristotela, aproprirajući njihove teze o neizbježnosti promjene i kretanja. Tako u članku „Ima li cilja?“, pokušavajući pisati na tragu Demokritovih teza o prirodi svijeta, posebice njegove teze o neprestanom kretanju, Đilas problematizira pitanje ciljeva. Naime, njegovo je mišljenje da je pogrešno određivanje krajnjih ciljeva, štoviše, da oni niti ne postoje, već postoje samo konkretni zadaci prema ostvarenju nekoga ideala. Ciljevi mogu biti samo kratkoročni, a nakon ostvarenja tih kratkoročnih ciljeva, potrebno je orijentirati se na način njihova funkcioniranja, odnosno, na njihov sadržaj: „cilj je omogućiti brže kretanje socijalizma i demokracije preko konkretnih i ostvarivih oblika, a ne komunizam“. Sve se neprestano kreće: sve je stalna borba za razvoj socijalizma i demokracije, a konkretne mjere i konkretni oblici kojima se postiže razvoj socijalizma i demokracije trebaju biti cilj.¹⁸⁰

Ovakvi stavovi u jednoj mjeri asociraju na socijaldemokraciju, jer njihova je središnja misao bila poboljšavanje uvjeta radničke klase sitnim koracima, radom u parlamentu, radom u sindikatima itd. Đilasove ideje u načelu ne spadaju u socijaldemokratske, ali ipak su u proturječju s marksizmom-lenjinizmom, koji proklamira uspostavu socijalizma, kao koraka prema krajnjem cilju, a to je komunizam. Đilas tvrdi da je socijalizam uspostavljen, stoga je sada zadatak komunista raditi na njegovu poboljšavanju, na osiguravanju njegova pravilnog funkcioniranja, na popunjavanju sadržaja.

Ipak, Đilasovi su stavovi po pitanju ciljeva i ideala kontradiktorni. S jedne strane, tvrdi da je, u razvoju socijalističkoga društva, nužno orijentirati se na ostvarivanje konkretnih ciljeva, a opet, ističe da su ideali proizvod objektivne nužnosti: „Ako su ciljevi-oni dogledni i manje-više ostvarljivi-ne samo nesumnjiva realnost, nego i neminovnost neposrednog života i društva i čovjeka kao individue, ideali, „konačni ciljevi“ nijesu za ljude ništa manje ni realnost ni neminovnost. Ideali i „konačni ciljevi“ nijesu proizvod uobrazilje...nego realnih društvenih odnosa i aktivnosti i života čovjekovog u njima.“¹⁸¹ Ideali, dakle, nadahnjuju društvo za ostvarivanje konkretnih ciljeva. Međutim, ideali su prolazni, oni su nužda realnosti

¹⁷⁸ *Borba*, br. 262, 18. 10. 1953.

¹⁷⁹ *Borba*, br. 268, 25. 10. 1953.

¹⁸⁰ „Ima li cilja?“, *Borba*, br. 302, 06. 12. 1953.

¹⁸¹ „Ideal“, *Borba*, br. 308, 13. 12. 1953.

koja ih je proizvela, i kad se promijeni ta realnost, promijene se i ideali. Iz toga bi se dalo zaključiti da je i komunizam ideal, nastao u određenim okolnostima, pa, prema tome, kad se promijene te okolnosti, nestat će i komunizam. Ipak, Đilas tvrdi da je socijalizam-komunizam jedini od ideala potvrđen kao neminovan, dakle, iako je ideal, na njega se ne primjenjuju zakonitosti za ideale, da će nestati s promjenom okolnosti. Socijalizam-komunizam je ultimativni ideal, jedini neminovan, koji će se ostvariti prije ili kasnije, a društvo u međuvremenu, koračajući prema ostvarenju toga ideala, stvara niz drugih, nižih, ideala, kako bi ih poticali u ostvarenju toga krajnjeg ideala.¹⁸²

Đilasova temeljna teorijska i praktična preokupacija u izgradnji novoga sustava jest pronalaženje novih oblika. Novi oblici podrazumijevaju zamjenu starih organizacijskih principa i struktura, koji su odgovarali revolucionarnom razdoblju novima, primjerenima novim društvenim, političkim i ekonomskim uvjetima. Za Đilasa je socijalistička revolucija samo jedan vid revolucionarne djelatnosti u socijalističkom preobražaju zemlje. Nasilna faza revolucije je završila, otvarajući prostor razvoju demokratskih socijalističkih društvenih odnosa i oblika: „Nastaviti danas revoluciju znači-odricati se njenih preživjelih oblika radi razvijanja njene sadržine-demokratije, kroz nove oblike, razumije se. Revolucija danas-to je u stvari reforma, mirno kretanje, ali kretanje naprijed. Kretanje je danas moguće jedino u demokratskim oblicima.“¹⁸³

Da bi se razvila istinska demokratska praksa, potrebno je stvoriti nove teorijske, organizacijske i strukturne postulate, koje Đilas objedinjuje u frazi *novi oblici*. U istoimenom članku ističe da: „Sve velike ideje, svi veliki pokreti u istoriji bili su poraženi ako nijesu našli svoj-specifični, konkretni-put kroz život.“¹⁸⁴ Ova je formulacija ponavljanje ideje o ideologiji kao okviru podložnom modifikacijama s obzirom na konkretne uvjete u nekoj zemlji, kao i daljnja potvrda ideje Šestoga kongresa, o razvoju socijalizma u jednoj zemlji. Jugoslavenski socijalizam, ukoliko se želi održati, treba pronaći vlastite oblike egzistencije i razvijanja. Pronalaženje novih oblika socijalističkoga razvoja moguće je postići jedino borbom, idejnom i političkom-de facto-nastavkom revolucije na novim postavkama- što podrazumijeva ponajprije slobodnu diskusiju o mogućnostima daljnjega razvoja. Pojava novih oblika je neizbježna, jer je u Jugoslaviji već na djelu proces odumiranja staljinističkih struktura u jugoslavenskom društvenom sustavu: „Nikakav odgovor ne može nove oblike da otkrije. Dobar odgovor pripomaže, a treba ih pronaći radom, borbom. Sigurno je jedno: do novih

¹⁸² Isto.

¹⁸³ „Revolucija“, u *Dorgović, Đilas-verniki i jeretici*, 308.

¹⁸⁴ „Novi oblici“, *Borba*, br. 274, 01. 11. 1953.

oblika mora doći, oni moraju biti otkriveni u borbi za pobjedu demokratije i socijalizma.¹⁸⁵; „Revolucija se ne može spasiti svojom prošlošću. Revolucija mora naći nove ideje, nove oblike, nove pozive, drukčije od nje same, nekadašnje. Nov stil i jezik. Nove zanose. Nove generacije u hiljadama stupaju u ut novu stvarnost. One ne mogu da prave Revoluciju, jer ona je rušenje vlasti, poretka.“¹⁸⁶ Međutim, u tom procesu odumiranja starih struktura i izgradnje novih, pojavljuje se opasnost da se prilikom dezintegracije zastarjelih ili defektnih oblika društvenih, političkih i ekonomskih odnosa dogodi povratak na buržoaski kapitalistički modus operandi u svim spomenutim sferama: „...Na površinu izbiju, iz zapećaka istorije, stara nacionalistička, mističarska shvatanja feudalnih i buržoaskih provincija. To je prolazno, ali zahtijeva borbu. Kao i protiv birokratizma. Jer u društvu, dosad, ništa bez borbe nije umrlo, ni nastalo.“¹⁸⁷ Također, opasnost za daljnji razvitak socijalizma ne proizlazi samo iz pojave antisocijalističkih tendencija, već i iz razlika unutar samoga socijalističkog sustava, napose razlike u stavovima i tumačenjima. Upravo stoga je nužan razvoj socijalističke demokracije, kao slobodne diskusije i razmjene ideja, te idejnoga jedinstva komunista, kako bi se onemogućila pojava negativnih i neprijateljskih tendencija, te osnažio sam socijalistički pokret. Nužno je dopustiti i prepoznati postojanje razlika u stavovima, kao i poštovati da postoje razlike u stavovima, ali ne dopustiti da različita viđenja problema i mogućnosti njihovih rješavanja zamagle nužnost rješavanja problema.¹⁸⁸

U razvoju socijalističkoga društvenog uređenja i socijalističke demokracije, koja nije ništa drugo do mogućnost slobodne diskusije i razmjene ideje, borbe mišljenja, prilikom utvrđivanja najboljega puta daljnjeg razvoja socijalizma, potrebno je, Đilasovim riječima, boriti se jednako i za sadržaj i za formu. Pitanje odnosa sadržaja i forme Đilas problematizira u članku „Važnost oblika“, koji predstavlja neuspješan pokušaj davanja filozofskih opaski o naravi života pozivanjem na Demokrita i Aristotela. Termini oblik i sadržaj preuzeti su iz logike, pri čemu ih Đilas koristi u pokušaju njihova prilagođavanja potrebama postavljanja socijalizma na apstraktnije, filozofske osnove. Đilas definira oblike kao zakone, moralne društvene norme, navike, općenito, sve društvene i interpersonalne zakonitosti. S druge strane, sadržaj, u kontekstu socijalizma kao društvenoga uređenja, predstavlja socijalističku ideologiju, moduse izgradnje socijalizma. U jugoslavenskom slučaju, u kontekstu vremena u kojem Đilas piše, to su radničko samoupravljanje, Savez komunista kao politička organizacija, s teoretski savjetodavnom, a stvarno operativnom i rukovodećom ulogom u

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ „Nove sadržine“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 277.

¹⁸⁷ Isto.

¹⁸⁸ Isto.

privredi i društvu...Tome treba pridodati i druge aspekte sustava: jednopartijski sustav, policijska kontrola, ograničavanje slobode govora i medija itd., ali Đilas ne razmišlja o tim elementima kao negativnim manifestacijama socijalističkoga sustava, štoviše, on ih smatra nužnima za izgradnju socijalizma.

Za Đilasa je borba za oblike i sadržaj neodvojiva i međuovisna, iako je u ranijim razdobljima dominirala samo borba za sadržaj. Da bi se izgradio socijalizam, potrebno je istovremeno izgrađivati i njegov sadržaj, dakle, navedene komponente i odlike socijalističkoga sustava, ali i oblike. Razvijati sadržaj i oblike znači stvarati novu socijalističku kulturu, pri čemu oblici predstavljaju socijalistička načela interpersonalnih i društvenih odnosa, u čemu središnje mjesto treba imati slobodna diskusija, kao jedno od ključnih sredstava izgradnje socijalizma.¹⁸⁹

Dopuštanje slobodne diskusije, slobodnu razmjenu i iznošenje ideja, odnosno, razvoj socijalističke demokracije, ključan je uvjet razvoja socijalizma, demokracije i proizvodnih snaga: „Jer svaki stvarni korak demokratije, svako razvijanje ma kog demokratskog oblika, u stvari i jeste, u našim uslovima, napredovanje socijalizma, dalje oslobodavanje stvaralačkih snaga.“¹⁹⁰ Đilas zagovara primjenu načela socijalističke demokracije na sve strukture društva, ponajprije u vidu jednakosti pred zakonom, što je za njega jedini vid uspostave ravnoteže između socijalističkih i reakcionarnih snaga.¹⁹¹ Pitanje imanentno ovoj ideji jest znači li to da se i buržoaskim elementima treba dopustiti slobodno djelovanje u javnome prostoru. Đilas smatra da buržoazija ne može djelovati i biti ravnopravna u socijalističkom pokretu, jer joj je oduzeto vlasništvo, odnosno, sredstva političke borbe. Nužno je boriti se za jednakost svih pred zakonom, ali i protiv birokratskih tendencija,¹⁹² u čemu razvoj socijalističke demokracije ima i konkretnu političku funkciju. Naime, na taj se način podmeće klopka birokratskim, buržoaskim, svim antisocijalističkim snagama i elementima da se razotkriju, kako bi se te negativne tendencije iskorijenilo iz društva.¹⁹³

Iako u bitci za razvoj socijalizma i demokracije u Jugoslaviji sudjeluju tri skupine snaga, najveću opasnost za njihov razvoj predstavlja birokratizam i birokracija, kao rezultat unutarnjih deformacija samoga socijalističkoga sustava, napose zadržavanja starih formi i nastojanja njihove primjene na nove društveno-političke okolnosti. Upravo stoga što se promijenila međunarodna konstelacija snaga, što se ponajprije odnosi na snage društvenih

¹⁸⁹ „Važnost oblika“, *Borba*, br. 280, 08. 11. 1953.

¹⁹⁰ „Konkretno“, *Borba*, br. 316, 22. 12. 1953.

¹⁹¹ „Za sve?“, *Borba*, br. 292, 22. 11. 1953.

¹⁹² Isto.

¹⁹³ „Konkretno“, *Borba*, br. 316, 22. 12. 1953.

systema Istoka i Zapada,¹⁹⁴ iako Đilas pitanje međunarodne društveno-političke situacije na razrađuje nigdje u svojim člancima, osim kao usputnu napomenu, stoga nije do kraja jasno koja je argumentacija njegovih tvrdnji.

Đilas nastoji definirati teorijski okvir daljnjega razvoja socijalizma u Jugoslaviji, koji počiva na vlastitim naporima jugoslavenskih komunista na izvršenju društvenog, političkog, ekonomskog i ideološkog preobražaja, što je izvedeno dvaput u novijoj povijesti zemlje. Ključ promjena u oba je slučaja bio rast socijalističke svijesti proizvodnih snaga, koji postaju nova samostalna snaga, svjesni osnovni faktor u daljnjem mijenjanju i društva i ekonomije.¹⁹⁵ Stoga su krucijalni ciljevi izgradnje socijalizma i demokracije u Jugoslaviji oslobađanje proizvodnih snaga¹⁹⁶ izgradnjom i podizanjem njihove socijalističke svijesti.¹⁹⁷

Iz analize Đilasovih teorijskih postavki može zaključiti da Savez komunista posjeduje sva potrebna ideološka oruđa za izgradnju novoga socijalističkoga sustava, kontrapunkta staljinističkom modelu koji uspješno generira jedino birokratske deformacije. Temeljna postavka Đilasova socijalističkog sustava jest često spominjana socijalistička demokracija, koja je u Đilasovu shvaćanju romantizirana interpretacija načela demokratskoga centralizma, organizacijskog načela boljševičke partije. Demokratski centralizam, ukoliko bi se doista provodio te shvaćao doslovno, pretpostavljao bi slobodnu diskusiju i razmjenu ideja o raznim aspektima partijskoga rada, ali sve bi rasprave prestajale s donošenjem odluke, koja se nadalje morala bespogovorno provoditi. Zanimljivo je da je Đilas nakon 1954. godine proklamiran kao jedan od najoštrijih kritičara komunizma, lenjinističkih načela organizacije komunističkih partija, koje kritizira i u radu Saveza komunista Jugoslavije, kako bi postavio ideološke temelje novog jugoslavenskog socijalizma, kao jedinog istinskog socijalizma, antipoda lenjinističkim i staljinističkim načelima, ali istovremeno kao organizacijsko i operativno načelo određuje upravo ono lenjinističko. Postavlja se, stoga, pitanje, kakav je socijalizam Đilas točno proklamirao, te je li uopće razumio lenjinistička i staljinistička načela.

Teorijski aspekt Đilasovih članaka njeguje relativno neutralan ton, usmjeren više prema davanju savjeta i razmatranja teorijskih mogućnosti no davanja kritika postojećih teorijskih okvira. Đilasova je najžešća kritika bila upućena praktičnome radu i organizacijskim principima Saveza komunista. On je, naime, stajao čvrsto na odlukama Šestoga kongresa, koji je predvidio „znače slabljenje praktično-političke uloge Saveza komunista kao partije, a jačanje njegove idejne i vaspitne uloge i jačanje praktično-političke

¹⁹⁴ „Nove sadržine“, u *Đorgović, Đilas-vernik i jeretik*, 277.

¹⁹⁵ „Objektivne snage“, *Borba*, br. 322, 29. 12. 1953.

¹⁹⁶ Isto.

¹⁹⁷ „Odgovor“, *Borba*, br. 318, 24. 12. 1953.

uloge Socijalističkog saveza“.¹⁹⁸ Međutim, u praksi je zadržan princip operativne rukovodeće uloge Saveza komunista: „sve planira i unaprijed određuje aparat, komunisti se izdvajaju iz socijalističke mase običnih građana, organizacije se zapliću u dogmatsku moralistiku i šuplje, dokone i besmislene diskusije, dok život teče mimo njih.“¹⁹⁹ Na djelu su, dakle, i dalje stari oblici rada, iz perioda administrativnog centralizma, koji ne odgovaraju promijenjenim društvenim i političkim okolnostima, stoga Đilas, vršeći prvi konkretan i otvoren udar na Partiju i njene prakse, zagovara suštinsku promjenu organizacijske strukture i principa rada, tražeći dosljedno provođenje linije Šestoga kongresa. Pritom se poziva na *Statut* Kongresa, isticanjem da je potrebno napraviti odmak od doslovnog držanja slova Statuta, dakle, udaljiti se od brige za dogmatsku, teorijsku ispravnost, i orijentirati se na praktične potrebe i promicati one moduse koji jačaju socijalizam i socijalističku demokraciju, čak i ako nisu u potpunom skladu sa *Statutom* i inim „propisima“.²⁰⁰

Analizirajući krizu u oblicima rada, Đilas postavlja principe rada KPJ kao kontrapunkt Savezu komunista, zaključujući da Savez komunista, ukoliko želi vidjeti napredak u razvoju socijalizma, mora odbaciti principe rada iz revolucionarnog, ratnog i predinformbiroovskog razdoblja, što predstavlja kritiku lenjinističkoga principa partije. Đilas, naime, u članku „Subjektivne snage“ vrši direktan udar na boljševički model partije i društva. U kontekstu rasta socijalizma neprestano raste i socijalistička svijest društva, koja nije ograničena samo na komuniste, već sve one elemente koje teže izgradnji socijalističke i demokratske Jugoslavije. Pritom je evidentna analogija s linijom Pučke fronte- potreban je društveni savez svih snaga koje mogu i žele raditi na izgradnji demokratske i socijalističke Jugoslavije, neovisno od njihovim ideološkim preferencama. Partija dakle više nema monopol na ideologiju; štoviše, ideologija postaje sasvim nebitna. Birokratizam je generirao negativno, antisocijalističko shvaćanje da su komunisti jedina svjesna snaga društva, jedini sposobni voditi društvo, štoviše, sudbinski određeni, što predstavlja štetnu i ograničavajuću misao za razvoj socijalizma, a što je pak direktna kritika lenjinizma. Đilas tvrdi da je u novim, postrevolucionarnim uvjetima, Partija zastarjela po svojoj funkciji i načinu rada. Društvo se razvija u pravcu demokracije i socijalizma, a partija i dalje inzistira na metodama karakterističnima za revolucionarno razdoblje. Revolucija je gotova, nastupila je nova etapa socijalističkog razvoja. Zato treba promijeniti ulogu partije; ideologija uopće nije bitna, treba

¹⁹⁸ „Savez ili partija“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 297.

¹⁹⁹ Isto, 298.

²⁰⁰ Isto, 298.

razmišljati o praksi, o konkretnim koracima za daljnji razvoj socijalizma i demokracije, dok bi Partija, odnosno, Savez komunista, zaista preuzeo savjetodavnu i odgojnu ulogu.²⁰¹

Đilas je, dakle, zagovarao transformaciju suštine Partije, razbijanje ideološke dominacije uskoga kruga u Partiji i stvaranje široke društvene platforme koja formira ideologiju. Time bi se odbacila praksa oktroiranja ideologije, a mase bi aktivno sudjelovale na formiranju ideoloških postavki.²⁰² U praksi bi to podrazumijevalo smanjenje ovlasti i broja partijskih i državnih funkcija te uključenje komunista u rad Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, koji bi, u skladu s odlukama Šestoga kongresa, postao glavni društveno-politički agens, njegova glavna politička snaga, dok bi Savez komunista preuzeo ideološku odgojnu i obrazovnu ulogu.²⁰³

Jedna od ključnih deformacija koju treba ukloniti u tom procesu transformacije Partije i društva na liniji Šestoga kongresa su one u radu organa državne sigurnosti. Đilas oštro kritizira partijsku kontrolu nad organima sigurnosti, ističući da oni moraju postati nezavisni od partijske kontrole, kako bi zaista provodili zakon i zastupali interese naroda.²⁰⁴ Istovremeno, u članku „Zakonitost“ Đilas kritizira jugoslavensku sudsku praksu te način provođenja zakona u državi, čemu je implicitna i kritika Titove pozicije naredbodavca mimo zakona. Đilas zagovara provođenje zakona kakvi god da oni jesu, jer „nesprovođenje sudske odluke znači, pred javnošću, da postoji sila iznad i mimo zakona, da postoje dvije vrste građana-jedna za koje važe zakoni, i druga za koje ne važe...“²⁰⁵ Štoviše, dosljedno provođenje zakona jest jedan od ključnih elemenata u borbi za izgradnju socijalističke demokracije. Međutim, u jugoslavenskom sustavu postoje brojne deformacije u sustavu provođenja zakona, s čestim pojavama paralelne, samovoljne pravde, što predstavlja birokratsku deformaciju sustava. Ovaj članak predstavlja i latentnu kritiku Titove uloge kao arbitra, ličnosti čije usmene naredbe imaju zakonsku snagu. Đilas je evidentno bio protiv takvoga načina funkcioniranja pravnoga sustava.

U shvaćanjima sadržaja i načina tumačenja ideologije, Đilas je protiv njenoga poimanja kao zadanoga skupa pravila koja je potrebno doslovno provoditi: „Prije svega, jedna od najozbiljnijih „socijalističkih“ zabluda u našoj zemlji, danas, jeste kad se zahtjeva da se sadašnji razvitak uklopi u neki tačan zaključak, u formulacije. To je, u stvari, ostatak onog kobnog dogmatskog metoda i misaonog siromaštva, koji su izrasli iz uslova surove, neljudske

²⁰¹ „Subjektivne snage“, *Borba*, br. 320, 27. 12. 1953.

²⁰² „Savez ili partija“, u *Dorgović, Đilas-vernik i jeretik*, 303.

²⁰³ Isto, 302-303.

²⁰⁴ „Klasna borba“, *Borba*, br. 324, 31. 12. 1953.

²⁰⁵ „Zakonitost“, *Borba*, br. 286, 15. 11. 1953.

i nesocijalističke stvarnosti staljinske despotije.²⁰⁶ Đilas, revidirajući ulogu Partije u društvu na liniji odluka Šestoga kongresa, revidira i ideološke postulate marksizma-lenjinizma. U članku „Opšte i posebno“, temeljno je pitanje postoji li sklad između subjektivnih i objektivnih snaga i interesa, odnosno, između interesa kolektiva i pojedinca, ugrubo rečeno. Pritom kolektiv podrazumijeva radne mase, dok je pojedinac rukovodeća Partija. Pitanje jesu li interesi vođa i naroda u raskoraku predstavlja direktnu reviziju lenjinizma. Naime, po Lenjinu i „Što da se radi“, radnička klasa nije svjesna vlastitog podređenog položaja, odnosno, među radnicima ne postoji klasna svijest, time ni svijest o podređenom klasnom položaju; ona im mora biti donesena izvana-upravo su komunisti ti koji će radnicima donijeti klasnu svijest, ukazivati im sve negativne aspekte njihova podređenog položaja i organizirati borbu za promjenu društvene paradigme koja generira nejednakost. Prema tome, jedino komunisti izražavaju autentične interese masa te raskorak i sukob ne samo da ne postoji, već on nije niti moguć.

Đilas ne negira značaj operativne uloge Partije u onoj fazi razvoja socijalističkoga društva u kojoj je to bilo potrebno, u fazi konsolidacije vlasti i društva, neposredno nakon Revolucije. Međutim, kritizira deformacije koje su se pojavile u radu rukovodstva u tom periodu. Naime, rukovodeće su snage razvile uvjerenje da iste metode mogu primijeniti i na postrevolucionarne okolnosti, međutim, to rađa negativne, birokratske tendencije i usporava razvitak. Operativna je uloga rukovodioca bila potrebna u fazi konsolidacije vlasti i poretka, međutim, promijenjene okolnosti zahtijevaju i promjenu metoda rada, prema tome, i nužno je smanjenje političke vlasti nad društvom. Ovo je zahtjev za slabljenjem uloge partije u društvu i svojevrsan pravac prema demokratizaciji. Ipak, ključna je riječ *smanjenje*; nigdje nema govora o *uklanjanju* partije. U fusnoti to naziva dijalektikom stvarnosti-u ratu je monopol partije apsolutno nužan, a u socijalizmu taj monopol treba ukinuti. Dakle, partija ne može imati monopol, ali micanje partije kao političke snage, pa možda čak i dominantne snage, ne dolazi u obzir. Đilas traži da se vodeće snage u društvu mijenjaju ovisno o uvjetima i potrebama društva; traži se demokratizacija, međutim, nema govora o nekakvoj političkoj pluralizaciji. Način na koji se razvijaju socijalizam i demokracija jest dopuštanje slobodne diskusije, slobodnog izbora društvenih, državnih i privrednih organa, dosljedno pridržavanje zakona: „treba osigurati što slobodnije kretanje, da jedne subjektivne snage potiskuju druge, a ne da samo jedne uzmu monopol društvenog života“. Sustav mora biti fluidan, bez strogih

²⁰⁶ „Bez zaključka“, *Borba*, br. 298, 29. 11.-01. 12. 1953.

okova ideologije i teorije te bez policijske kontrole Partije, ali istovremeno, Partija je, sa svojom savjetodavnom i odgojnom ulogom.²⁰⁷

Iako je Đilas još od sukoba sa Sovjetskim Savezom razrađivao kritiku sovjetskoga sustava, kako u samom Sovjetskom Savezu, tako i pojedine aspekte takvoga sustava u Jugoslaviji, specifičnu je kritiku sovjetskoga modela predstavljao članak u *Novoj misli*, „Kraj dvorjanina L. P. Berije“.²⁰⁸ Ismijavajući sovjetsku optužbu Berije kao britanskoga špijuna, Đilas daje kritiku ideoloških postulata te trenutnoga stanja društvene stvarnosti u Sovjetskom Savezu, podvlačeći tezu da Sovjetski Savez predstavlja ultimativnu ideološku, praktičnu i moralnu deformaciju socijalizma: „Socijalizam prema tome tamo nije objektivna snaga i činjenica, nego proizvod subjektivne uloge, zavisna o ishodu međusobnog obračunavanja.“²⁰⁹

Đilas istovremeno daje i kritiku komunizma kao idealnoga uređenja, pretpostavke da deformacije generira jedino kapitalizam, tvrdnja koja je pobijena upravo na primjeru Sovjetskoga Saveza, gdje su unutarnje slabosti režima, monopolistička vlast birokracije, subjektivna volja vođa i čarke oko sporednih pitanja omogućile ispoljavanje unutarnjih slabosti samoga sustava i pojavu antidemokratskih i antisocijalističkih deformacija: „A činjenica da režim SSSR mora u svakom pitanju, u svakoj sitnici da se poziva na opasnost od kapitalizma i da zaklinje mase u socijalizam i komunizam, ne otkriva samo unutarnje slabosti čitavog društvenog sistema i njegovu antidemokratsku i antisocijalističku prirodu, nego i kako je od samog socijalizma i komunizma u praksi napravljena religija u koju treba vjerovati kao u jedino spasavajući apsolutni ideal, koji će spasti sovjetskog čovjeka od zala i grijehova za koja je i dandanj i isključivo kriv kapitalizam i njegove agenture.“²¹⁰

Sovjetski je sustav birokratski sustav, kao posljedica pogrešnoga tumačenja Lenjinova učenja o državi, razvijao isključivo ulogu države kao aparata prisile putem izgradnje policijskoga režima, čije je utjelovljenje bio upravo Berija. S njegovim uhićenjem nije nastupila strukturna promjena, već je samo uspostavljena ravnoteža policije i partije, a partija

²⁰⁷ „Opšte i posebno“, *Borba*, br. 313, 20. 12. 1953.

²⁰⁸ Lavrentij Pavlovič Berija, 1899-1953. Šef NKVD-a, sovjetske tajne policije, od 1941. godine, a nakon završetka rata obnašao je dužnost komesara za unutrašnje poslove. Bio je jedan od najutjecajnijih Staljinovih šefova tajne policije, koji se ujedno i najduže održao na toj poziciji. Nakon Staljinove smrti bio je jedan od kandidata za preuzimanje njegove pozicije; odmah nakon Staljinove smrti poduzeo je akciju za konsolidaciju svoje pozicije, spajanjem Sekretarijata za unutrašnje poslove i Sekretarijata državne sigurnosti. U ožujku 1953. godine Berija je imenovan prvim zamjenikom predsjednika Vijeća ministara, nastojeći istovremeno stvoriti uvjete za preuzimanje Staljinove pozicije. Nakon što se Nikita Hruščov etablirao kao generalni sekretar SKP(b)-a, pokrenut je proces destaljinizacije. U lipnju 1953. godine Berija je smijenjen, optužen za pokušaj da se pokušao učiniti diktatorom i stavljanje službe sigurnosti iznad države. Uhićen je i u prosincu 1953. godine strijeljan. (iz Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 227; 233.)

²⁰⁹ „Kraj dvorjanina L. P. Berije“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 317.

²¹⁰ Isto, 317.

je ostala jedan od osnovnih instrumenata diktature birokracije, što potvrđuje prevladavajuću veliku važnost iluzije o ulozi partije u društvu.²¹¹ Međutim, optužba za birokratizam nije jedina deformacija sovjetskoga sustava. Sovjetski sustav ispoljava specifičnu, dvostruku deformaciju, jer je tamo pod novim imenom i novim egidama uspostavljen stari, caristički, eksploatatorski režim, s postojanjem golemoga jaza između teorije i prakse: ideološku platformu čini komunizam, međutim, u pragmatičnom su pogledu na djelu svi uzusi kapitalizma: izrabljivanje, politička opresija, ropstvo itd. „Novi vladar je seo na stari presto i uz oveštale običaje počeo da uvodi i svoje „revolucionarne“ novotarije...“,²¹² opisao je Đilas poslijeratnu praksu jugoslavenskih komunista. Isti se paradoks dogodio i u Sovjetskom Savezu, gdje su se deformacije monarhističkoga eksploatatorskoga modela prelomile upravo na Beriji: „-Berija...najzad je doživio potpuno logičnu i neizbježnu sudbinu svakog dvorjanina kada nestane njegovog gospodara-izašao je najzad iz carske svemoćne senke i uobrazio da i sam posjeduje božanske oblike njegovog genijalnog veličanstva i drugo nije ni mogao da dočeka.“²¹³

Đilas je svoju kritiku protegnuo na sve aspekte društva, posebice na kulturu i elemente birokratske prakse u kulturi, umjetnosti i znanosti. Komentirajući knjigu Branislava Đurđeva o turskoj vlasti u Crnoj Gori u 16. i 17. stoljeću, Đilas kritizira instrumentalizaciju povijesti te znanosti uopće, kao i protiv „birokratsko-monarhisko-nacionalističkih“ uzusa u oblasti znanosti i kulture.²¹⁴ Nadalje, u članku „Nekulturna historija“, kritizira kulturni, društveni i politički tretman Miroslava Krleže, prema kojem se „mnogi naši kulturni, politički i državni zvanični i nezvanični centri faktički odnose kao prema crknutom psu...“²¹⁵ Povod kritike ideološko-kulturnoga stanja bila je četrdeseta obljetnica Krležina stvaralaštva, koja je u Zagrebu i Beogradu, dvama ključnim gradovima za Krležino, i kulturnoumjetničko djelovanje u Jugoslaviji uopće, tretirana marginalno. Đilas je, opisujući marginalizaciju Krležina značenja i rada, kritizirao zanemarivanje progresivnog značaja Krležinoga stvaralaštva u klasnoj borbi i razvoja socijalizma u Jugoslaviji: „Pohvale ili grdnje su danas za Krležu kao pljuckanje ili parfimisanje slona, i s tim i bez toga grdosija ostaje grdosijom koja suvereno stvori sebi mjesto gdje god se pojavi u našim slatkim i brižljivim socijalističkim perivojima.“²¹⁶

²¹¹ Isto, 317-318.

²¹² Đilas, *Vlast i pobuna*, 64.

²¹³ „Kraj dvorjanina L. P. Berije“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 319.

²¹⁴ „Kraj jedne legende“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 315.

²¹⁵ „Nekulturna historija“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 321.

²¹⁶ Isto, 323-324.

Đilas u ovome članku, prilično nespretnim izrazima-usporedbom Krleže sa slonom, ili nazivanjem srpske društvene stvarnosti „pravoslavnom i dosljednom marksističkom miropomazanom svetosavskom i birokratskom idilijom“²¹⁷-adresira nekoliko ključnih problema jugoslavenskoga društvenog razvoja. Ponajprije, traženje da se Krleži dodijeli zasluženno mjesto u naporima na izgradnji socijalizma te pozitivno vrednovanje Krležina stvaralaštva predstavljaju, u jednoj mjeri, evoluciju Đilasovih stavova u umjetnosti u odnosu na boljševičku ortodoksiju prema umjetnosti, iz razdoblja sukoba na književnoj ljevici. Sada zagovara hibridnu kombinaciju djelomične slobode umjetnosti i valorizacije umjetničkih djela umjetnosti radi, uz naglašavanje njihova revolucionarnoga, progresivnog socijalističkog karaktera, iako ostaje nejasno po kojim je kriterijima Krležina umjetnost odjednom dobila progresivni revolucionarni karakter, kao i koji bi bili kriteriji za procjenu ostalih književnih i općenito umjetničkih djela. Đilas, dakle, na liniji razvoja socijalističke demokracije i borbe mišljenja, zahtijeva slobodu umjetničke ekspresije, međutim, njegovi stavovi o razmjerima slobode umjetnosti, te umjetnosti općenito, u najmanju su ruku nejasni, iako svakako predstavljaju odmak od njegova umjetničkog dogmatizma tridesetih godina.

S druge strane, adresira još jedan važan aspekt jugoslavenske društvene stvarnosti, a to je pitanje međunacionalnih odnosa. Nacionalno pitanje ne percipira kao ključno pitanje jugoslavenskoga razvoja, zagovarajući gledište da je pitanje međunacionalnih odnosa riješeno revolucijom, definirajući svoje nacionalno opredjeljenje kao federalnog Jugoslavena.²¹⁸ Đilas je pitanje međunacionalnih odnosa dotaknuo u tri članka: „Nekulturna historija“, te „Jugoslavija“ i „Male izborne teme“.

Za Đilasa je socijalizam jedino moguće rješenje za pitanja međunacionalnih odnosa, koji je djelovao kao integrativni faktor sukobljenih jugoslavenskih nacija, koje su zanemarile svoje nesuglasice i ujedinile snage u izgradnji pravednoga društvenog poretka. Prema tome, socijalizam i izgradnja jugoslavenske nacije, kao de facto nadnacionalne kategorije, paralelni su i međusobno ovisni procesi, koji će u konačnici rezultirati i stvaranjem nove, jugoslavenske svijesti: „Bratstvo i jedinstvo nije danas samo čin svojevrzne avangarde ili nužde u borbi za opstanak, ili uslova pobjede u ratu za slobodu. Ne-danas to već biva obični, svakodnevni-novi-život svih ljudi. Nove generacije već punim grudima dišu, već misle i osjećaju jugoslavenski, čak i ne opažajući to, ne primjećujući šta s njima biva. Niko im nije propisao ni odredio da tako čine. A ipak-čine...“²¹⁹

²¹⁷ Isto, 322.

²¹⁸ Isto, 36.

²¹⁹ „Jugoslavija“, Borba, br. 262, 18. 10. 1953.

U tom kontekstu zagovara i provođenje toga načela u praksi, adresirajući pitanje izbora za Saveznu skupštinu. Ističe da svaki poslanik u svojoj matičnoj administrativno-teritorijalnoj jedinici mora rješavati probleme te konkretne jedinice, međutim, na saveznoj razini, u Skupštini, mora „biti Jugosloven“, odnosno, zastupati savezne, jugoslavenske interese. Prema tome, republički, nacionalni, interesi podređeni su širim, jugoslavenskim interesima.²²⁰

Đilas je, dakle, u člancima u *Borbi* tražio doslovno i dosljedno provođenje načela bratstva i jedinstva, međutim, „Nekulturna historija“ otkriva da je njegov optimizam glede uspješnosti provođenja toga načela i uspješnosti revolucije u rješavanju međunacionalnih problema donekle popustio, polemizirajući to pitanje na problemu odnosa Hrvatske i Srbije prema Krleži. Krležu, u kontekstu međunacionalne jugoslavenske stvarnosti, promatra kao integrativni faktor između dvije najveće nacionalne skupine u državi, Hrvata i Srba. Međutim, u obje je sredine i dalje vrlo jak „naduveni i samozadovoljni birokratsko-buržoaski provincijalizam“²²¹, koji onemogućuje daljnji socijalistički razvoj te ostvarivanje ideala bratstva i jedinstva. Drugim riječima, birokratizam se pojavljuje kao temeljna kočnica svakog daljnjeg napretka u Jugoslaviji, što se manifestira u domeni kulture, umjetnosti, politike, privrede i međunacionalnih odnosa, a za takvo stanje implicitno optužuje, kroz slučaj Krleža, upravo postojeće rukovodstvo koje je dopustilo razvoj birokratizma do postojećih razmjera.

Ipak, iako se u svim dosad analiziranim člancima radilo o vrlo ozbiljnim kritikama jugoslavenske socijalističke prakse, najveću je pažnju izazvao članak „Anatomija jednog morala“, objavljen u siječnju 1954. godine, u časopisu *Nova misao*. Ovim je člankom Đilas dekonstruirao moralni kodeks kruga jugoslavenskog rukovodstva, koristeći primjer tretmana glumice Milene Vrsajkov kako bi pokazao moralnu deterioraciju cijeloga sustava. Milena Vrsajkov bila je beogradska glumica, koja se u dobi od dvadeset jedne godine udala za jugoslavenskoga generala Peku Dapčevića. Socijalistička elita, kojoj je pripadao Dapčević, na njegov je brak s glumicom reagirala šikaniranjem i izoliranjem njegove supruge, što je Đilasu poslužilo za rekonstrukciju širega problema moralnih deformacija jugoslavenskoga društva i sustava uopće.

Idealiziranoj percepciji jugoslavenske elite-kruga beogradskih partijskih rukovodioca-Đilas kontrapostira odnos prema „mladoj ženi“, glumici koja se udala za proslavljena generala, pri čemu je srž problema pitanje odnosa grupe „mi“ i grupe „oni“. Naime, supruge partijskih rukovodioca izražavale su neodobravanje novoga braka, smatrajući ga povredom

²²⁰ „Male izborne teme“, *Borba*, br. 268, 25. 10. 1953.

²²¹ „Nekulturna istorija“, u Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 324.

moralnoga kodeksa partijskih rukovodioca, jer je general Dapčević oženio glumicu koja se nije borila u partizanima, jer je u vrijeme rata imala trinaest godina: „Ali ona uopšte nije imala veze „s nama“ s njima, pa time-ni s komunizmom, ni s ljudima i ljudskim društvom uopšte, jednom riječju-uljez i otpadak!“²²²; „Postojao je drugi, stvarniji i sve življi i žilaviji. On je neosporno bio iz njihovog kruga...On je prirodno pripadao „nama“, njima, nije bio uljez „među nas“, u ovaj „naš komunizam“.“²²³

Moralna deterioracija jugoslavenske elite ogledala se u njihovu shvaćanju vlastita morala, odnosu prema mladoj ženi, te načinu života, koji je počivao na istim uzusima kao i život buržoaskih kapitalista. Naime, jugoslavenski su rukovodioci, po uspostavi vlasti u Beogradu, usvojila način života buržoazije, što se ogledalo u preuzimanju beogradskih vila, nabavci luksuznih automobila itd. Takav je način života institucionaliziran u formi narodnih magazina, ustanova za opskrbu partijskoga vrha hranom, odjećom i svim ostalim potrepštinama.²²⁴ Partijski se vrh „vozio autima i salon-vagonima, hranio i odijevao u posebnim magazinima, ljetovao u izdvojenim vilama i ljetovalištima i na osnovu svega toga bogme bio i izuzetno zaslužan, a postepeno postajao i uvjeren da je sve to tako prirodno i logično da samo notorna budala ili okorjeli neprijatelj nije kadar da to shvati.“²²⁵

Pripadnici elite svoj su privilegiran položaj smatrali prirodnim poretkom društvenih odnosa upravo na temelju činjenice da su bili ratni borci, što je u njihovoj percepciji predstavljalo hijerarhijski višu društvenu i moralnu kategoriju: „A za pojmove tog svijeta i njegov izdvojeni i posebni način života, taj „naš čovjek“ je sve više postajao čovjek uopšte, jedini pravi i idealni čovjek...“²²⁶ Na osnovi te percepcije elita je kreirala vlastiti zatvoreni moral, krug, čak i stvarnost, koja je izvana „izgledala tako čista, produhovljena i čak astralna, bez onih sitnih, grubih i očevidnih pakosti i gramzivosti...“²²⁷, ali je istovremeno podrazumijevala i rigorozna mjerila prema autsajderima, koji su pokušavali postati dio njihova kruga: „To je bila logika hijerarhije-uspeti se i ne dati drugima, „nezaslužnima“, „nemoralnima“. To je bila ona grozna logika stvarnosti, hijerarhije i privilegija, koja je te negdašnje mahom heroične žene, a i muškarce, pretvara u sebične nakaze.“²²⁸ Tako je grupa „mi“ prema jednoj pripadnici grupe „oni“, glumici udanoj za „njihova“ generala, poduzimala niz metoda isključenja:

²²² „Anatomija jednog morala“, u *Dorgović, Dilas-verniki i jeretici*, 327.

²²³ Isto, 328.

²²⁴ *Dilas, Vlast i pobuna*, 67.

²²⁵ „Anatomija jednog morala“, u *Dorgović, Dilas-verniki i jeretici*, 328.

²²⁶ Isto, 336.

²²⁷ Isto, 325.

²²⁸ Isto, 334.

„Zato je mlada žena i bila pogođena, utučena i kao ljudsko biće, i kao žena, i kao supruga, kad je ta nova i idealizovana sredina-veći i presudni njen dio-na prvom koraku na nož, golim sječivom mržnje i prezira dočekala i nju i njene bračne odnose. A to je za tu mladu ženu, a i inače, bilo ispoljeno s takvom žestinom i upornošću, koji se nijesu mogli mjeriti nikakvim dotad saznanim ličnim ili poznatim društvenim mjerilima, a mogli bi se pojmiti jedino ako bi se za njih dala jasno salgdati (!) ljudski životinjska pohlepa za održavanje socijalnih pozicija, nerazumnija i divljija, čudovišnija i nemilosrdnija od ikakve životinjske borbe.“²²⁹

Ipak, u kontekstu ove analize, zbivanja s Milenom Vrsajkov i Pekom Dapčevićem su sporedni. Da bi se shvatila Đilasova percepcija postojećega sustava, potrebno je proučiti diskurs „Anatomije“. Đilas evidentno osjeća odbojnost, koja graniči s gađenjem, spram licemjerja partijskoga rukovodstva u društvenim odnosima i načinu života. To pokazuju narativne strategije koje koristi u opisivanju morala i ponašanja elite, koristeći simbolički i afektivno nabijene termine: nerazumno, divlje, čudovišno, nemilosrdno, životinjski...aludirajući time na primitivnost takvoga moralnog kodeksa. Štoviše, ne samo da smatra da je sustav doživio moralno propadanje, već da je potpuno izgubio doticaj sa stvarnošću,²³⁰ implicirajući time svojevrsnu shizofreničnu atmosferu u najvišim partijskim krugovima u pitanjima shvaćanja vlastite veličine i važnosti.

U svojim se kasnijim radovima ograđivao od tadašnjih partijskih praksi, tvrdeći da je zazirao od luksuza i hedonizma kojem se odavao ostatak rukovodstva.²³¹ Budući da samoga sebe prvenstveno smatra književnikom, ističe da se još 1946. godine želio povući iz političkoga života, te je od Tita zatražio dopuštenje za svoje političko umirovljenje. Međutim, Tito je, po Đilasovu navođenju, tvrdio da im je još potreban, te mu dopustio da se na dva mjeseca povuče u Sloveniju, da napiše jedan roman, ali da se onda vrati, „jer im je još potreban.“²³²

Đilas se, dakle, od početka komunističke vlasti u Jugoslaviji nastojao distancirati od te iste vlasti, iako je bio njen integrativni dio, stoga je u njegovoj kritici 1953. godine prisutna prilična doza hipokrizije, koju nastoji pripisati i partijskim drugovima. Njegova je politička diskvalifikacija u tome što je kao visoki partijski dužnosnik objavio seriju članaka u kojima oštro kritizira aspekte rada partije i vlasti, koju ne samo da je izgrađivao, nego je u trenu pisanja članaka još uvijek obnašao visoke partijske funkcije. Spočitavajući partijskim krugovima moralnu uznositost u odnosu prema Mileni Vrsajkov, istovremeno i samoga sebe

²²⁹ Isto, 327.

²³⁰ Isto, 336.

²³¹ Isto, 31.

²³² Isto, 22.

diskvalificira kao moralizatora, pridajući sebi istu negativnu karakteristiku percepcije samoga sebe kao moralno uzvišenijeg i ispravnijeg od ostatka, dakle, isti onaj moralni modus operandi koji je partijski krug primijenio prema Mileni Vrsajkov.

Naravno, pitanje koje se neizbježno postavlja u vezi Đilasovih članaka jest banalno: što je autor htio reći? Njegovi su članci, kako je već istaknuto, oštra kritika prakse Saveza komunista, pri čemu nudi teorijski i ideološki okvir „ispravne“ linije djelovanja, na osnovi razvoja socijalističke demokracije. To je najčešće spominjana fraza u člancima, i na borbu za razvoj socijalističke demokracije svodi se svaka kritika prakse rada komunista u Jugoslaviji. Socijalistička demokracija nije ništa drugo do zahtjev za slobodnom diskusijom, slobodnim formiranjem i izmjenom ideja, za slobodnim iznošenjem mišljenja na partijskim forumima, bez straha od političkih i drugih reperkusija, što se posljedično proteže i na zahtjev za većom slobodom tiska i općenito javnoga prostora, podrazumijevajući i veću slobodu kulturne i umjetničke djelatnosti, dalje od partijskog oktroiranja umjetničkih formi. Taj je aspekt posebno zanimljiv kada se promatra kroz prizmu Đilasove uloge i ideoloških pozicija o umjetnosti u sukobu na književnoj ljevici tridesetih godina. Đilas je i sam potvrdio da su se sva njegova pisanja svodila na „zahtev za javnom cirkulacijom ideja“²³³, međutim, postavlja se pitanje je li bio svjestan razmjera i reperkusija slobodne razmjene ideja. Naime, da se u praksi provela socijalistička demokracija, to bi potencijalno predstavljalo destabilizacijski faktor političkoga i društvenog sustava, s obzirom na to da bi zasigurno došlo do pojave kritike određenih aspekata sustava. Nejasno je pritom je li imao na umu provođenje socijalističke demokracije samo unutar partijskih foruma ili u cjelokupnom društvu. Ukoliko Đilas nije, u pisanju svojih članaka, vodio računa o dalekosežnim posljedicama proklamiranih načela za društveno-politički sistem, onda to ponovno pokazuje njegovu političku naivnost i nesnalaženje. Sebe je smatrao dobrim političarom, definirajući politiku kao „,etiku“, teško „,probijanje kroz život“, „,upornost“ i sve slične vrline koje utiču na shvatanje životne borbe, u kojoj čovjek izgrađuje i sebe i druge...“²³⁴, međutim, čini se da nije razumio kako funkcionira ne samo politika, već i koji su stupovi socijalizma, i o čemu ovisi njegov opstanak. Naime, za njega je socijalizam neupitan; iako je jedno od tumačenja Đilasova djelovanja da je zagovarao višepartijski sistem, to nije točno. Socijalizam je percipirao kao najbolji društveni sustav, pravedan i human, koji počiva na načelima jednakosti, osiguravajući blagostanje svim pripadnicima društva. Savez komunista, kao politička organizacija komunista, za njega je također neupitna. Općenito je zagovarao stav da je za ostvarivanje ideja potrebna vlast, neka

²³³ Isto, 43.

²³⁴ Kalezić, *Milovan Đilas-kontroverze pisca i ideologa*, 25.

organizacija, koja, čak i ako nije vlasti, mora postojati, jer je njena funkcija kontrola vlasti. Tražio je slobodno iznošenje ideja u partiji, te formiranje grupa, na neki način, lobija, na temelju ideja koje su zastupali, ali bio je protiv organiziranja frakcija.²³⁵

Zastupao je, ponajprije, unutarpartijsku reformu, na načelima Šestoga kongresa. Tvrdio je da se bunio protiv samo protiv lenjinističke partije, ali ne i partije općenito, tražeći pritom provođenje njegova idealiziranog tumačenja lenjinističkog načela demokratskoga centralizma. Pritom evidentno nije mogao, ili nije znao, sagledati širu perspektivu razvoja takvih tendencija, koje bi, njihovim protezanjem van okvira partije, rezultirali većom demokratizacijom društva, te posljedično, u onom krajnjem slučaju, destabilizacijom i možda raspadom socijalističkoga uređenja.

U Đilasovim člancima nema nikakvih novih ideja; naprotiv, on sam priznaje da je njegova originalnost prvenstveno u sistematiziranju ideja koje su se javljale u raznim krugovima u partiji, u razgovorima s drugovima, pri čemu su među liberalno nastrojenima bili Vladimir Bakarić, Koča Popović, Vladimir Dedijer, Svetozar Vukmanović...²³⁶

Sami su članci, ponajprije oni objavljeni u *Borbi*, problematični, osim sadržajno, i svojom formom. Iako se mogu grupirati u tri tematske skupine, nisu na taj način objavljeni, drugim riječima, u njihovu pisanju i objavljivanju nije bilo nikakve sistematizacije i unutarnje organizacije. Đilas u svojim memoarskim radovima često navodi da je razne tekstove pisao stihijski, u žaru inspiracije, međutim, kritika prakse komunističke partije, te redefiniranje teorijskih postulata jugoslavenskoga socijalističkoga sustava trebala bi biti rezultat dugotrajnoga teorijskoga rada i kritičkih proučavanja i promišljanja socijalističkih uzora na koje se poziva, što sve, sudeći po organizaciji tekstova, iznesenih ideja i njihovih implikacija, Đilas nije učinio. Najoštrije i najtočnije ocjene Đilasova rada dao je Vasilije Kalezić u svojoj knjizi, *Milovan Đilas-kontroverze pisca i ideologa*, navodeći kao glavnu kritiku njegovih tekstova nerazrađenost ideoloških stavova, nedovoljnu konceptualizaciju i kontekstualizaciju ideja, razvučenost u narativu, te površno i proizvoljno tumačenje politike i političkoga.²³⁷ Štoviše, kao najveći paradoks njegova slučaja navodi upravo činjenicu da je Đilas u svojoj kritici i ograđivanju od ideologije stvorio posve novu ideologiju.²³⁸

²³⁵ Đorgović, *Đilas-vernik i jeretik*, 34-35.

²³⁶ Isto, 25-26.

²³⁷ Kalezić, *Milovan Đilas-kontroverze pisca i ideologa*, 91.

²³⁸ Isto, 53.

5. 3. Treći plenum Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije

Reakcija partijskih krugova i javnosti na članke bila je različita. Javnost ih je pozitivno ocijenila, ako je suditi po tvrdnji da je *Borba* u tom periodu primila oko trideset tisuća pisama podrške. S druge strane, partijsko je rukovodstvo bilo podijeljeno u stavovima, bilo je i pozitivnih i negativnih stavova, ali određeno raspoloženje prema njegovim idejama je postojalo, posebice ako se uzme u obzir njegova tvrdnja da je svoje ideje formulirao, između ostalog, i na temelju razgovora s pojedinim partijskim dužnosnicima.²³⁹ Primjerice, Petar Stambolić, sekretar CK SK Srbije, kritizirao je Đilasa zbog njegove pretjerane kritike rada Saveza komunista, ali Svetozar Vukmanović i Veljko Vlahović bili su otvoreni pristaše njegovih ideja, dok Đilas tvrdi da je Bakarić u kritici lenjinističke partije bio još radikalniji od Đilasa.²⁴⁰

Međutim, unatoč relativno dobrom prijemu na koji su njegovi članci naišli u javnosti i dijelu partijskoga rukovodstva, Đilas se vrlo brzo našao u političkoj i društvenoj izolaciji. U siječnju 1954. godine Đilas je pozvan na sastanak s Kardeljem i Rankovićem. Kardelj je istaknuo da je Tito ljut zbog Đilasovih članaka, tvrdeći da je njihov sadržaj revizionistički. Đilas tvrdi da se nije previše branio, jer je smatrao da je njegova sudbina već odlučena, iako nije bilo govora o mogućnosti partijske akcije protiv njega.²⁴¹

Đilas je ta održavanje plenuma saznao iz novina, zbog čega tvrdi da je netočno da je „Anatomija jednog morala“ bila jezičac na vagi koji je presudio u korist partijskoga obračunavanja s Đilasom, jer je u trenutku njegova sastanka s Kardeljem i Rankovićem taj broj *Nove misli* još uvijek bio u tisku; prema tome, njih dvojica nisu mogli još pročitati taj članak.²⁴²

Treći vanredni plenum CK SKJ održan je 16. i 17. siječnja 1954. godine u Beogradu, u zgradi CK.²⁴³ Uvodno je izlaganje dao Tito, otvarajući dnevni red Plenuma, odnosno „slučaj druga Milovana Đilasa i pitanje sprovođenja odluka VI kongresa Saveza komunista Jugoslavije.“²⁴⁴ Titovo je izlaganje predstavljalo je političko-ideološku optužnicu protiv Đilasa, analizu postojećeg stanja u Savezu komunista, te ideološku platformu Saveza komunista na liniji odluka Drugoga plenuma iz lipnja 1953. godine. Tito je izrazio zabrinutost

²³⁹ Đilas, *Vlast i pobuna*, 356.

²⁴⁰ Isto, 364-365.

²⁴¹ Isto, 367.

²⁴² Isto, 368.

²⁴³ Isto, 375.

²⁴⁴ Tito, *Govori i članci, knj. 9 (I. I-29. XI. 1954.)* (Zagreb: Naprijed, 1959), 14.

zbog lošeg idejno-političkog stanja u Savezu komunista,²⁴⁵ koje je svoj izraz dobilo u Đilasovim teorijama, izraženima u njegovim člancima u Borbi. Đilasove su ideje išle protiv ispravnog tumačenja odluka Šestoga kongresa,²⁴⁶ suprotne su ideološko-političkoj liniji postavljenoj na Drugom plenumu,²⁴⁷ pozivaju na likvidaciju Saveza komunista i restauraciju kapitalizma,²⁴⁸ predstavljajući revizionizam najgoreg tipa, reformistički oportunistički.²⁴⁹ Đilas je u svojim člancima potpuno pogrešno tumačio socijalističku demokraciju, napadajući Savez komunista za nedovoljan napor u razvoju demokracije. Đilas je, umjesto socijalističke demokracije, propovijedao apstraktni tip demokracije, kapitalističku demokraciju zapadnog tipa, što predstavlja kretanje društva unazad te vodi u anarhiju. Za prave komuniste demokracija je sredstvo ostvarivanja konačnoga cilja, izgradnje socijalizma, koji već sam po sebi predstavlja najdemokratskiji oblik vladavine,²⁵⁰ stoga zahtjev za više demokratizacije ne samo da je nepotreban, nego predstavlja i udar na temelje socijalističkog društvenog sustava.

Zanemario je društvenu ulogu Saveza komunista te važnost radničke klase i klasne borbe, pozivajući na likvidaciju Saveza komunista, iako je upravo on nositelj revolucije i daljnjeg razvitka, zbog čega ne samo da mora postojati, već mora biti i idejno jači kako bi mogao ostvarivati svoju historijsku ulogu.²⁵¹ Tito je, dakle, stojeći na liniji Drugoga plenuma, dodatno zaoštrio tu liniju, naglašavajući nužnost idejnoga jedinstva Saveza komunista, stvaranja čvrste ideološko-operativne jezgre, koja će provoditi daljnju demokratizaciju i izgradnju socijalizma. Tito je zapravo zagovarao povratak na boljševički tip partijske organizacije, upravo onaj koji je Đilas kritizirao u svojim člancima. Drugi aspekt povratka na boljševičke principe partijske organizacije predstavljala je kritika iznošenja ideja u javnosti, u novinama, jer su pitanja koja je Đilas postavio u javnosti toliko krupna da se o njima može odlučivati samo na partijskim forumima, štoviše, na zasebnom kongresu. Tito ne dovodi u pitanje Đilasovo pravo da ima mišljenje i da ga iznosi, međutim, potrebno je zadovoljiti određene forme iznošenja toga mišljenja: "...mi nismo nikad, a naročito poslije 1948.godine, sprečavali slobodno izražavanje misli,-ali te misli moraju imati svoje mjesto, moraju biti plod zajedničke diskusije, moraju biti progresivne, napredne misli koje kreću našu stvarnost naprijed."²⁵² Ipak, činjenica da Đilas ima mišljenje jest problematična za mogućnosti daljnjeg razvoja socijalizma, jer za Tita pogonsko gorivo razvoja socijalizma ne predstavlja

²⁴⁵ Isto, 18.

²⁴⁶ Isto, 14.

²⁴⁷ Isto, 20.

²⁴⁸ Isto, 17.

²⁴⁹ Isto, 22.

²⁵⁰ Isto, 17.

²⁵¹ Isto, 17.

²⁵² Isto, 19.

filozofiranje o apstraktnim idejama, već konkretan, praktičan rad na terenu na izgradnji socijalizma.²⁵³

Đilas je stoga prekršio nekoliko temeljnih načela partijskoga rada: u svojim člancima iznosi ideje koje su reakcionarne, vuku društveni napredak unazad, proizvod su njegova mišljenja, koja je iznio u javnost, u izvanpartijski forum bez dopuštenja i rasprave u partijskome forumu, rušeći na taj način provjerene organizacijske principe komunističke partije, koji svojom primjenom vode do izgradnje socijalizma, a to je boljševička, lenjinistička partija.

Titova je konačna ocjena Đilasa kao, de facto, klasnoga neprijatelja, koji je odustao od želje da sudjeluje u izgradnji socijalističkog poretka.²⁵⁴

Nakon Titova uvodna izlaganja izjavu je dao Đilas, ističući da se unatrag nekoliko mjeseci počeo razilaziti s temeljnim prihvaćenim teorijskim pogledima, koje je u javnosti iznosio samo kao prijedlog za diskusiju. Smatra da je njegova jedina greška u tome što svoje ideje i članke nije podnio partijskom forumu na čitanje prije njihova objavljivanja, držeći da se društveno-politička klima izmijenila do te mjere da je moguće iznijeti osobne stavove neovisno do političke funkcije i bez opasnosti od izazivanja ideološko-političke zbrke u rukovodstvu.²⁵⁵ Ističući svoju odanost socijalizmu kao sistemu, tvrdi da je kritizirao samo određene postavke toga sustava, ponajprije lenjinizam, što je jedini aspekt u kojem se ogleda revizionizam za koji ga se optužuje, napominjući da je spreman odreći se svih stavova za koje rukovodstvo ocijeni da su na bilo koji način štetni, što dokazuje odricanjem od stavova iznesenih u „Anatomiji jednoga morala“, koju ocjenjuje preopćenitom i preuveličanom, kakva je i svaka „satirično-pamfletska literatura.“²⁵⁶

Njegova izjava daje djelomični uvid u njegovo tadašnje psihološko stanje; u svojoj je izjavi neodređen, nije mu sasvim jasno za što je optužen, emanirajući stav da je riječ o minornoj pogrešci koja se može ispraviti diskusijom. Pritom mu je promakla narav plenuma, kojeg Dedijer opisuje kao „vjersku predstavu čiji je cilj mučiti žrtvu dok ne prizna krivicu.“²⁵⁷

Plenum nije trebao biti informativnog karaktera, obična diskusija, već je trebalo donijeti odluku o kazni za Đilasov politički prekršaj, što Đilas nije uviđao.²⁵⁸

Na Plenumu je govorio 39 od 109 članova CK. Od sudionika Plenuma, Đilasove je stavove branio samo Vladimir Dedijer, i donekle, Mitra Mitrović. Referat s analizom

²⁵³ Isto, 20.

²⁵⁴ Isto, 23-24.

²⁵⁵ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 342.

²⁵⁶ Isto, 343.

²⁵⁷ Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 403.

²⁵⁸ Kalezić, *Milovan Đilas-kontroverze pisca i ideologa*, 185-186.

Đilasovih članaka i njihova štetnog djelovanja za daljnji razvoj socijalizma u Jugoslaviji i ulogu Saveza komunista održao je Edvard Kardelj.

Kardelj je u svome referatu ocijenio da Đilasove ideje ne samo da ne doprinose razvoju znanstvenog socijalizma, već i imaju politički štetan utjecaj za jedinstvo Saveza komunista,²⁵⁹ zato što odriče radničkoj klasi društvenu ulogu u izgradnji socijalizma, inzistirajući umjesto toga na apstraktnim idejama kojima kreira pogrešno shvaćanje demokracije kao isključivo slobodne diskusije i razmjene ideja.²⁶⁰ Njegova teorija demokracije „predstavlja malograđansko-anarhističke tendencije koje su za razvoj socijalizma štetne koliko i birokratizam“²⁶¹, jer se demokracija u Jugoslaviji ne svodi na rasprave među intelektualcima, već je demokracija cjelokupni društveni mehanizam koji, na principima radničkoga samoupravljanja, osigurava neposredno sudjelovanje radnih masa u donošenju društvenih i političkih odluka.²⁶² Jugoslavenska je demokracija realna demokracija, koja se doista primjenjuje na terenu i ima konkretne, vidljive rezultate, za razliku od Đilasovog apstraktnog poimanja demokracije kao slobodne rasprave o neprimjenjivim idejama.²⁶³

Kardelj je članke ocijenio kao politički štetne, koncepciju koja nikako ne pridonosi razvoju socijalizma, već štoviše, unazađuje napredak, jer Đilas ne shvaća da se Jugoslavija nalazi tek na početku izgradnje socijalizma, zbog čega je nužno, primarno u sustavu privrede, zadržati određene elemente prinude, koje ne predstavljaju manifestaciju jačanja birokratizma, već objektivnu nužnost u početnoj fazi izgradnje socijalizma.²⁶⁴

Kardeljeva je analiza u potpunosti na liniji Drugoga plenuma, te u skladu s Titovom tendencijom povratka na lenjinističke organizacijske principe. Kardelj je Đilasa optužio za bernštajnovištinu,²⁶⁵ na što mu je Đilas upao u riječ, ističući da Bernsteina nikad nije čitao, ali da se slaže s nekim njegovim postavkama. Iz ove je upadice i kontradiktorne tvrdnje evidentno da Đilas nije shvaćao suštinu Plenuma niti ozbiljnost svoje pozicije na Plenumu,²⁶⁶ kao i elementarno nerazumijevanje i nepoznavanje ideoloških problema. Đilas je smatran

²⁵⁹ „Treći vanredni plenum CK SKJ“, u *Komunist*, br. 1-2., god. 1954., 46.

²⁶⁰ Isto, 24-26.

²⁶¹ Isto, 26.

²⁶² Isto, 26.

²⁶³ Isto, 28.

²⁶⁴ Isto, 20; 22.

²⁶⁵ Eduard Bernstein 1850-1932. Njemački socijaldemokrat, često naziva prvim revizionistom marksizma.

Bernstein je u svojim djelima zagovarao tezu da je socijaldemokratski pokret sve, a cilj ništa. Naime, zastupao je gledište da je potrebno odustati od korištenja fraze diktatura proletarijata, jer konkretne političke akcije socijaldemokrata, njihovo djelovanje u parlamentu, direktno utječe na legislativu, čime se poduzimaju pozitivne promjene u položaju radničke klase. Prema tome, Bernstein je zagovarao politiku malih koraka, rada u buržoaskim političkim strukturama-parlamentima, sindikatima itd., kako bi se postigla realna i konkretna poboljšanja uvjeta života i rada, smatrajući socijalizam utopijskim, i prema tome, neostvarivim rješenjem. (iz Brown, *The Rise and Fall of Communism*, 38-39.)

²⁶⁶ Kalezić, *Milovan Đilas-kontroverze pisca i ideologa*, 187.

ideologom i teoretičarem, međutim, njegovo je poznavanje djela i ideja nekih od ključnih teoretičara ne samo marksizma, već i socijaldemokracije, u najboljem slučaju rudimentarno, što je i dokazao ovim prekidanjem Kardeljeva izlaganja.

Kardelj je svojim izlaganjem razradio optužbu Đilasa, čije je temelje postavio Tito u uvodnome izlaganju. Članci su ocijenjeni kao reakcionarni, revizionistički, koji vode likvidaciji uloge Saveza komunista, zanemarujući historijsku i društvenu ulogu radničke klase.

Đilas je dao svoj odgovor na Kardeljevo izlaganje, ističući da se većinom slaže s Kardeljevim ocjenama. Ipak, ostao je na vlastitim ideološkim postavkama borbe mišljenja, smatrajući Kardeljevu kritiku jednim vidom te borbe, te ostajući pri tvrdnji da Savez komunista u trenutnoj formi i s trenutnom organizacijskom strukturom i načinom rada ne može opstati ukoliko ne provede drastične promjene.²⁶⁷ Evidentno je, dakle, da je Đilas na Plenumu zadržao tvrdokorno i tvrdoglavo uvjerenje o vlastitoj veličini i ispravnosti svojih uvjerenja, kao i neshvaćanje ozbiljnosti situacije i ciljeva Plenuma.

Optužbe koje je postavio Kardelj izricali su i ostali govornici na Plenumu, osim Vladimira Dedijera, koji je stao u Đilasovu obranu. Njegovo je izlaganje, zbog patetičnih izjava, uglavnom izazivalo podsmijeh ostalih sudionika Plenuma, a sam se Đilas ogradio od njegova izlaganja.²⁶⁸ Dedijer je 1955. godine zajedno s Đilasom osuđen na uvjetnu kaznu, stoga što je ocijenjen kao Đilasov suradnik, a zasigurno je i njegov istup na Plenumu bio jedan od faktora koji je pridonio ovakvoj ocjeni Dedijerove odanosti.

Uz Dedijera, čiji su motivi za obranu Đilasa upitni, jer u Đilasovoj biografiji Dedijer prvo kaže da ga je branio kao prijatelja, iz etičkih razloga,²⁶⁹ da bi kasnije ustvrdio da je na taj način želio Đilasu pokazati da nije kukavica, jer ga je Đilas jednom prilikom, još za trajanja rata, nazvao kukavicom,²⁷⁰ u Đilasovu je obranu donekle stala Mitra Mitrović. Ona je u svome istupu bila suptilnija no Dedijer, govoreći o potrebi jačanja idejnoga jedinstva Saveza komunista kao organizacije komunista koji će raditi kao društveni, politički radnici u Socijalističkom savezu,²⁷¹ te potrebi rješavanja različitih shvaćanja praktičnih pitanja.²⁷²

Međutim, svi su ostali govornici prezentirali široku lepezu kritika, optužbi, delegitimiranja i degradiranja Đilasovih ideja. Svetozar Vukmanović-Tempo, jedan od Đilasovih bližih poznanika, optužio je Đilasa za stvaranje frakcije u Partiji, što je bila najteža

²⁶⁷ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 355-356.

²⁶⁸ Isto, 187-188.

²⁶⁹ Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 84.

²⁷⁰ Isto, 179.

²⁷¹ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 359.

²⁷² Isto, 361.

optužba koja je mogla snaći pojedinca unutar jugoslavenske komunističke organizacije, s posebnim osvrtom na „Anatomiju jednog morala“. Tempo je istaknuo da je Đilas u tome članku napao cijelu Partiju kao birokratsku kastu, pri čemu isticanje negativnih pojava, a prešućivanje napora koje Partija poduzima u borbi protiv birokratizma znači pripremu za otvoreni napad na Partiju. Borba mišljenja u Đilasovoj formi predstavlja opasnost za jedinstvo Saveza komunista, kao i stabilnost cjelokupnog socijalističkog poretka, jer omogućava da se u vanpartijskim forumima ispoljavaju negativna, neprijateljska, subverzivna i revizionistička gledišta, što može prouzročiti znatne političke štete, zbog čega borba mišljenja mora postojati, ali u Partiji, kako bi postojali kontrolni mehanizmi i utvrdila se zajednička polazišta, tako da se ukloni mogućnost reverzibilnog učinka borbe mišljenja.²⁷³

Đilas u svojim memoarima ističe da sadržaj „Anatomije jednog morala“ nije imao presudnog utjecaja na odluku o sazivanju Plenuma, ali da jest pridonio optužbama. Je li odluka o sazivanju Plenuma donesena nakon objavljivanja „Anatomije jednog morala“ u siječnju 1954. godine, ili još ranije-Tito u uvodnom izlaganju ističe da je u prosincu 1953. godine, čitajući članke, postalo jasno da je pretjerao-²⁷⁴sporedno je pitanje jer, neovisno o Đilasovim tvrdnjama, „Anatomija jednog morala“ izazvala je ogorčenje jugoslavenskoga rukovodstva, što je dolazilo do izražaja i u izlaganjima govornika Plenuma. Dovoljno je spomenuti, primjerice, izlaganje Peke Dapčevića, koji je istaknuo da je, saznajući za članak, bio protiv njega, te, da bi, da je bio u mogućnosti, spriječio izlaženje, jer je tiskanje gotovo ilegalno, a fabula u njoj izmišljena, pa prema tome i neodrživa,²⁷⁵ dok je Rodoljub Čolaković ustvrdio da „prema onome što je Đilas napisao proizlaze da su dvije-tri tisuće rukovodećih komunista zvjerinjak u kojem se okorjeli sebičnjaci otimaju za privilegije svake vrste.“; „Đilas hoće da te ljude prikaže kao bandu kojoj ništa nije sveto: ni ljubav, ni drugarstvo, ni materinstvo-ništa.“²⁷⁶

Moma Marković, član CK SKJ i Saveznog izvršnog vijeća, de facto savezne vlade, u svom je istupu naglasio da je Đilas napravio krupnu političku pogrešku iznošenjem svojih ideja i kritika javno, jer je kao član najvišeg rukovodstva trebao iznijeti kritike i ideje za diskusiju u rukovodstvu, nazivajući njegovo djelovanje diverzantskim, a njegova shvaćanja sitnoburžoaskim, malograđansko-anarhističkim tendencijama,²⁷⁷ a sličnu je karakterizaciju

²⁷³ Isto, 362-363.

²⁷⁴ Tito, *Govori i članci*, knj. 9, 15.

²⁷⁵ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 376.

²⁷⁶ „Treći vanredni plenum CK SKJ“, *Komunist* br 1-2, god. 1954., 92.

²⁷⁷ Isto, 110-111.

dao i Milentije Popović ističući da Đilas stoji na liniji „liberalistički, anarhistički raspoložene malograđanštine“,²⁷⁸ te Blažo Jovanović.²⁷⁹

Aleš Bebler, podsekretar za vanjske poslove, adresirao je Đilasov istup nakon Titove izjave prije popodnevene pauze drugoga dana Plenuma, kad je Tito istaknuo da je smatrao pravednijim dopustiti svim drugovima koji nešto žele reći da to i kažu pred Plenumom, nakon čega bi Đilas trebao ponovno dati svoju izjavu. Logika te prakse je da pojedinac čiji se stavovi i političko ponašanje razmatraju, nakon odslušanih kritika i analiza, plenumu ponudi kritiku, međutim, Đilas je Titu odgovorio da mu je sasvim svejedno kad će pročitati svoju unaprijed pripremljenu izjavu, koju ne namjerava više mijenjati. Bebler smatra da je Đilasova najveća politička greška upravo u takvom naprasitom stavu, jer se smatra pametnijim od drugih, a ne shvaća da biti komunist znači izražavati kolektivna iskustva pokreta u kojem sudjeluje, pri čemu zaboravlja i da je socijalizam iskustvo masa.²⁸⁰

Plenum je Đilasa optužio za likvidaciju Saveza komunista, frakcionaško djelovanje, zagovaranje malograđanskih i anarhističkih stavova, delegitimiranje revolucionarnog iskustva i napora jugoslavenskoga rukovodstva, njihovo moralno degradiranje, optužujući ih da su pripadnici birokratske kaste, zanemarivanje društvene i historijske uloge radničke klase u izgradnji socijalizma, propagiranje takvoga mehanizma borbe mišljenja koji ne samo da ne bi likvidirao birokratizam, već bi njegova implementacija značila povratak birokratizma i administrativnih metoda rada. Sudionici Plenuma su dotakli pitanje njegove daljnje političke sudbine: Blažo Jovanović je istaknuo da, budući da je Đilas udario na Savez komunista, treba iz njega i istupiti.²⁸¹

Đilas je, nakon dva dana dugotrajnih rasprava i slušanja beskonačnih analiza i optužbi na račun svoga pisanja i političkoga djelovanja, zadovoljio formu i dao samokritiku. Na početku je istaknuo da je na početku smatrao da će cijelu situaciju biti moguće riješiti u internim diskusijama u Sekretarijatu, ali da je shvatio da je Plenum bio najbolji način za rješavanje nesuglasica. Štoviše, ustvrdio je da Plenum imao antibirokratski kurs i karakter, smatrajući ga najkorisnijim događajem za Jugoslaviju od sukoba sa Sovjetskim Savezom.²⁸² Nadalje, ističe da ga je Plenum uvjerio „da od pobjede birokratizma u Jugoslaviji nema ni govora. U tom smislu, drugovi, meni se vratila ona vjera u Savez komunista, koju sam jučer potpuno otvoreno odricao, a time, razumije se, i vjera u CK, Savez komunista, i CK kao

²⁷⁸ Isto, 122.

²⁷⁹ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 373-374.

²⁸⁰ „Treći vanredni plenum CK SKJ“, *Komunist* br 1-2, god. 1954., 142-143.

²⁸¹ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 375.

²⁸² Isto, 378.

glavnu antibirokratsku snagu u našoj zemlji. Očevidno je da od moje teorije, kada se konfrontira sa ovim činjenicama koje sam čuo kako je ta teorija izgledala na terenu, u praksi ne može ništa da ostane.²⁸³

Usprotivio se jedino optužbi za frakcionaško djelovanje, smatrajući da je riječ o preteškoj optužbi,²⁸⁴ ali u cjelini, Đilas je izvršio ono što se od njega očekivalo, a to je da se pokaje za svoje grijehе, i odrekne se svojih stavova, za što je spremnost izrazio u izjavi nakon Titova uvodna izlaganja.

Bilancu Trećega plenuma utvrdila je komisija koja je ispitivala Đilasov rad, a na čijem se čelu nalazio Bakarić. O postavljanju Bakarića i njegovoj ulozi u ovom slučaju Đilas ističe da je postavljanje Bakarića bilo, po njegovu mišljenju, politički smišljeno,²⁸⁵ jer je Bakarić u svojim kritikama lenjinističke partije bio još oštriji od Đilasa, ali je 1954. godine pristao glumiti da se njime manipulira.²⁸⁶ Zaključak Bakarićeve komisije bio je: da su shvaćanja koja Đilas iznosi protivna političkoj liniji usvojenoj na Šestom kongresu, te su unijela zabunu u javnost i ozbiljno naštetila i Savezu komunista i interesima zemlje. Takvim se stavovima udaljio od CK i cijelog Saveza komunista, izolirao se od praktičnoga rada i dao političku osnovu za razbijanje idejnog i organizacijskog jedinstva Saveza komunista te za njegovu likvidaciju, zbog čega je Plenum odlučio da ga se isključi iz CK, ukloni sa svih funkcija u Savezu komunista i izreče mu se kazna posljednje opomene.²⁸⁷

Đilas je prihvatio kaznu i stavio se na raspolaganje Centralnom komitetu, dok ga je Tito upozorio da mora dokazati iskrenost namjere i učiniti sve u njegovoj moći da ispravi štetu koju je nanio Savezu komunista, jer to neće biti bez posljedica.²⁸⁸

S Trećim je plenumom završila politička karijera Milovana Đilasa, ali je zato započela njegova književna i publicistička karijera. Nakon isključenja iz CK i povlačenja sa svih funkcija u Savezu komunista, te i formalnog istupanja iz Partije u travnju 1954. godine, Đilas se intenzivno posvetio pisanju, što je imalo funkciju obrambenog mehanizma od iscrpljujuće psihološke situacije. 1956. godine dovršio je rukopis *Besudne zemlje*, memoarskog djela u kojem opisuje svoje djetinjstvo u Crnoj Gori.

Nova klasa, napisana 1957. godine, jedno je od najpoznatijih Đilasovih djela, koje predstavlja kritičku analizu teorijskih i praktičnih aspekata i nedostataka komunizma kao društvenoga sistema. *Nova klasa* napisana je tijekom Đilasova prvog boravka u zatvora, a

²⁸³ Isto, 382.

²⁸⁴ Isto, 379.

²⁸⁵ Đilas, *Vlast i pobuna*, 378.

²⁸⁶ Isto, 365.

²⁸⁷ Kovačević, *Đilas: heroj-antiheroj*, 383.

²⁸⁸ Isto, 384.

nakon drugoga od četiri sudska procesa. Đilas je, naime, nakon pobuna protiv socijalističkog staljinističkog sustava u Poljskoj i Mađarskoj 1956. godine, dao izjavu stranim novinarima u kojima je podržavao spomenuta zbivanja. Uhićen je u studenom 1956. Godine zbog kaljanja ugleda Jugoslavije, i osuđen na zatvorsku kaznu u trajanju od tri godine, koju je služio u Srijemskoj Mitrovici,²⁸⁹ upravo u onoj kaznionici u kojoj je kao mladi, zaneseni komunist robijao tridesetih godina, za vrijeme diktature kralja Aleksandra. Novu klasu je dovršio u zatvoru, te ju je njegova supruga Štefica uspjela poslati u inozemstvu, izdavaču Fredericku Praegeru. U listopadu 1957. godine pokrenut je treći proces, zbog neprijateljske propagande te je osuđen na sedam godina zatvora.²⁹⁰ Zbog zdravstvenih poteškoća, a vjerojatno i međunarodnoga pritiska na Jugoslaviju zbog njegova zatvaranja, prijevremeno je pušten 1961. godine, međutim, već 1962. godine objavio je knjigu *Susreti sa Staljinom*. Zahvaljujući toj knjizi, pokrenut je i četvrti sudski proces, te je osuđen na novu zatvorsku kaznu zbog odavanja državne tajne koju je saznao dok je bio na funkciji.²⁹¹

Iz zatvora je izašao 1967. godine, i na slobodi nastavljajući intenzivnu spisateljsku aktivnost kojom je kratio vrijeme u zatvoru. Njegova su djela, objavljuvana u svijetu, u Jugoslaviji prevođena tek od sredine osamdesetih godina, kada mu je i dopušteno da ponovno objavljuje u svojoj zemlji. Tih je godina dao i nekoliko intervjua, koji su objavljuvani kao knjige, i predstavljaju važan izvor za analizu i zbivanja pedesetih godina, kao i uvida u Đilasove stavove i genezu njihove transformacije. Ipak, Đilas je u tridesetak godina od serije članaka u *Borbi* i Trećeg plenuma, pa do osamdesetih godina u neznatno promijenio svoja gledišta: ostao je na stajalištima iz 1953. godine i onih iznesenih u *Novoj klasi*. Jedna od njegovih zamjerki komunistima, kako je to sročio u intervjuu Đorgoviću, jest nerazumijevanje komunista za demokratski smjer koji je propagirao, te njihovo iluzorno vjerovanje u društveno vlasništvo, jer postoji jedino hijerarhizirano kolektivno vlasništvo, koje generira zloupotrebe i monopol vlasti.²⁹² Ironija je u tome da se Đilas time, vjerojatno potpuno nesvjesno, odrekao koncepta društvenoga samoupravljanja, za što je tvrdio da je bila upravo njegova ideja.

Nakon 1954. godine za Jugoslaviju je uslijedilo razdoblje njena najvećeg unutarnjeg prosperiteta i međunarodnoga ugleda. Godinu 1955. obilježila je normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom, i Hruščovljevi posjet Beogradu. Prema nekim tvrdnjama, micanje Đilasa

²⁸⁹ Pirjevec, *Tito i drugovi*, 374.

²⁹⁰ Isto, 375-376.

²⁹¹ Isto, 377.

²⁹² Đorgović, *Đilas-verniki i jeretici*, 65-66.

bio je jedan od uvjeta normalizacije odnosa Sovjetskog Saveza i Jugoslavije.²⁹³ Prema tome, „afera Đilas“ imala je duboke korijene i dalekosežne posljedice, kako za Đilasa osobno, tako i specifične implikacije za Savez komunista Jugoslavije i Jugoslaviju u cjelini.

²⁹³ Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 422.

6. ZAKLJUČAK

Đilas je u svojim tekstovima dekonstruirao cjelokupni ideološki okvir jugoslavenskoga društvenog sustava, nastojeći reinterpretirati postulate na načelima socijalističke demokracije, kao jedinoga ideološko-operativnog načela koji može osigurati daljnji razvoj socijalizma. Od početaka djelovanja u KPJ tridesetih godina, Đilas je stajao na lijevim pozicijama, kontaktima s Petkom Miletićem, polemikama s Krležom u sukobu na književnoj ljevici, te ulogom u „lijevim greškama“ u Crnoj Gori tijekom Drugoga svjetskog rata. Nakon završetka rata, do 1948. godine, djelovao je na liniji prihvaćanja staljinizma kao ideologije i sovjetskog društvenog modela kao najboljeg obrasca izgradnje socijalističkoga društva. Međutim, od sukoba sa Sovjetskim Savezom, Đilas je formulirao kritiku politike Sovjetskoga Saveza, kao imperijalističke hegemonističke sile koja stoji na antimarksističkim pozicijama. U novoj društveno-političkoj atmosferi Đilas je bio jedan od kreatora novih postavki sustava, u aspektima reorganizacije Partije te redefiniranja ideoloških postulata. Njegove su ideje o nužnosti ideološkoga rada te slobodne rasprave o ključnim pitanjima razvoja socijalizma implementirane u *Rezoluciji o teorijskom radu partije*, usvojenoj na Četvrtom plenumu CK KPJ 1951. godine. U daljnjem je radu zagovarao reorganizaciju Partije i redefiniranje principa rada, ponajprije na popuštanju partijske kontrole nad ideološkim radom, kojega je smatrao osnovom funkcioniranja sustava uopće. Đilas je zagovarao unutarpartijsku reformu, tražeći slobodu diskusije o ključnim društvenim pitanjima, tumačeći pritom tu slobodu doslovno, podrazumijevajući da se svakom članu partijske strukture dopusti iznošenje mišljenja neovisno o političkim ili ideološkim ograničenjima ili posljedicama. Postizanje takve promjene pretpostavljalo je i reorganizaciju same Komunističke partije, na načelima Šestoga kongresa KPJ/SKJ, koji je redefinirao društvenu ulogu Partije, kao ideološkoga odgajatelja radnih masa.

Međutim, po Đilasovu sudu, odluke Šestoga kongresa nisu se provodile, što ga je potaklo na kritiku postojećega stanja u Partiji i društvu uopće. Pritom je njegova kritika Saveza komunista te birokratizma jugoslavenskoga rukovodstva, iznesena javno, predstavljala potencijal pokretanja masovne javne kritike sustava, budući da je u javnosti stvoreno uvjerenje da on, kao integrativni dio rukovodstva, piše u suglasju s njim. Đilas je kritizirao partijsko rukovodstvo za odbijanje provođenja odluka Šestoga kongresa, zadržavanje rukovodeće uloge Partije u društvu, što generira opasnosti od pojava devijacija identičnih onima u sovjetskome modelu, ponajprije, u izrastanje države u snagu iznad društva. Kako bi se spriječila pojava takvih negativnih tendencija, potrebno je provesti odluke Šestoga

kongresa, smanjiti operativnu ulogu Partije, koja treba preuzeti ulogu ideološkoga odgojitelja radnih masa, te dopustiti razvoj socijalističke demokracije, odnosno, slobodnu diskusiju i iznošenje mišljenja, kojima je cilj definiranje najboljega puta za daljnji razvoj socijalizma.

U članku „Anatomija jednog morala“, Đilas je kritizirao moral jugoslavenske političke elite, definirajući njihov način života kao buržoaski, osuđujući i distancirajući se ne samo od modela života, već i od cjelokupnog sistema koji je takva elita predstavljala. Ovaj je članak izazvao negodovanje jugoslavenskih rukovodilaca, te se općenito smatra glavnim razlogom sazivanja Trećeg plenuma CK SKJ, u siječnju 1954. godine.

Plenum je Đilasa osudio za narušavanje stabilnosti Saveza komunista i jedinstva zemlje, te je zbog svojih istupa smijenjen sa svih funkcija i isključen iz Saveza komunista, čime je okončana njegova politička karijera. Promatrano u perspektivi političkih posljedica njegove kritike, optužbe iznesene na Trećem plenumu nisu u potpunosti bile fabricirana predstava kako bi se od Đilasa učinio primjer i konsolidirala nova linija razvoja, usvojena na Brijunskom plenumu 1953. godine, već su predstavljale i političko rezoniranje i dalekovidnost koje je Đilasu nedostajalo.

Paradoks njegove ideološke i intelektualne transformacije leži u tome što je od dogmatika jednoga profila prešao u dogmatika drugoga profila; Đilas je rigidni boljševizam zamijenio rigidnim inzistiranjem na socijalističkoj demokraciji, smatrajući je jedinim potrebnim načelom izgradnje socijalizma.

Đilasov je slučaj imao specifične posljedice. U kratkoročnoj perspektivi, postoje teze da je njegovo izbacivanje iz Saveza komunista predstavljalo jedan od uvjeta za normalizaciju odnosa Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, koja je uslijedila 1955. godine, Hruščovljevim posjetom Beogradu. Dugoročno gledano, Jugoslavija se okrenula razvoju društvenog sustava na načelima Brijunskoga plenuma 1953. godine, međutim, Šesti kongres i Đilas predstavljali su prvu manifestaciju zahtjeva za „demokratskijim“ vidom socijalizma, ponajprije u oblasti slobodnog formiranja i iznošenja ideja te, implicitno, veće autonomije pojedinih rukovodioca i organa u upravljanju društvom. Na sličnim su postavkama šezdesetih godina počivale i reforme koje su zagovarale strukture Hrvatskoga proljeća.

Nakon Trećeg plenuma 1954. godine, Đilas je isključen iz Saveza komunista i smijenjen sa svih funkcija. U narednom su razdoblju protiv njega vođena četiri sudska procesa, te je odslužio trinaest godina zatvorske kazne. Nakon isključenja iz političkoga života posvetio se književnom stvaralaštvu. Od Đilasovih su radova najzanimljiviji njegovi kritički osvrti na komunizam kao ideologiju, pri čemu je najpoznatiji rad *Nova klasa*. Nakon Titove smrti, osamdesetih je godina nastupilo popuštanje partijske stege u svim aspektima

društvenoga života, što je za posljedicu imalo i to da je Đilas dopušteno objavljivanje tekstova u Jugoslaviji, a njegovo je političko djelovanje i ličnost došlo u fokus javnosti. Međutim, u kontekstu društveno-političkih zbivanja osamdesetih godina, kao i postkomunističkog razdoblja u zemljama nastalima raspadom Jugoslavije, njegova je djelatnost doživjela reinterpretaciju. Đilasa se nerijetko predstavlja kao jednoga od prvih protivnika komunizma, koji je u svojim radovima, još dok je bio politički aktivan, zahtijevao rušenje socijalizma. Takvi su stavovi, postavljeni u specifičan društveni kontekst u kojemu su nastali, razumljivi, ali i netočni. „Afera Đilas“ predstavljala je specifikum društvenoga razvoja u Jugoslaviji, međutim, njeno značenje treba analizirati u kontekstu zbivanja pedesetih godina, te u kontekstu komunističke ideologije i prakse uopće. U Đilasovim se radovima prije članka u *Borbi* i *Novoj misli*, kao i u samim člancima, ne dovodi u pitanje socijalizam kao društveno uređenje, već se nude smjernice za njegovo unaprijeđenje. Evaluacija Đilasova djelovanja i njegovih stavova treba se mjeriti u perspektivi vremena u kojem su se odigrali i bili relevantni, a ne prema mjerilima drugačijega historijskog konteksta.

Iako je ovaj rad pisan iz perspektive političke povijesti, s fokusom na Đilasov ideološko-politički rad i kontekstualizaciju njegova djelovanja u okvirima jugoslavenskoga društveno-političkoga sustava nakon 1945. godine, Đilasovo djelovanje i biografija nude brojne potencijale istraživanja. Sukob na književnoj ljevici, odnos s Krležom, afilijacija s Petkom Miletićem i „lijeve greške“ predstavljaju relevantnu istraživačku temu, kao i književna produkcija i općenito, Đilas kao književnik, dok njegova intelektualna i ideološka transformacija predstavljaju plodnu temu za psihohistorijska istraživanja.

Đilasova biografija otkriva specifičnu ličnost, preko čijeg se političkog puta može pratiti i razvoj same KPJ u različitim političkim, društvenim i ekonomskim okolnostima. Iako je njegove stavove i radove nužno podvrgnuti kritičkoj analizi, neosporno je da je Milovan Đilas jedna od ličnosti koji su obilježili formativno razdoblje života komunističke Jugoslavije, i stoga mu je, kako bi se razumjeli procesi izgradnje i dezintegracije komunizma, potrebno posvetiti istraživački prostor.

7. POPIS KRATICA

CK	Centralni komitet
JNA	Jugoslavenska narodna armija
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
NKOJ	Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
SKJ	Savez komunista Jugoslavije
SKP(b)	Svesavezna komunistička partija (boljševika)
OZN	Odeljenje zaštite naroda
UDB	Uprava državne bezbednosti
UN	Ujedinjeni narodi
UNRRA	United Nations Relief and Rehabilitation Administration

8. IZVORI I LITERATURA

8. 1. Izvori

8. 1. 1. Novine

„Borba“, godište 1953., br. 262, 268, 274, 280, 286, 292, 298, 302, 308, 313, 316, 318, 320, 322, 324.

„Komunist: organ Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije“, godište 1953., br. 7-8; godište 1954., br. 1-2.

8. 1. 2. Objavljeni izvori

Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju. VI kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije). Beograd: Kultura, 1952.

Broz, Josip Tito. *Govori i članci. Knj. 9 (1. I-29. XI 1954.)*. Zagreb: Naprijed, 1959.

Đilas, Milovan. *Članci 1941-1946*. Beograd: Kultura, 1947.

Đilas, Milovan. *Land Without Justice*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1958.

Đilas, Milovan. *Memoir of a Revolutionary*. New York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1973.

Đilas, Milovan. *Na novim putevima socijalizma*. Beograd: Rad, 1950.

Đilas, Milovan. „Povodom izbora Jugoslavije u Vijeće sigurnosti“, u Kardelj, Edvard, Milovan Đilas: *Govor na plenarnoj sjednici Generalne skupštine UN, Povodom Izbora Jugoslavije u Vijeće sigurnosti, Govor jugoslavenskim iseljenicima u USA*. u „Vjesnik“ NR Hrvatske, 1949.: 13-21.

Đilas, Milovan. *Razmišljanja o raznim pitanjima*. Beograd: Kultura, 1951.

Đilas, Milovan. *Revolucionarni rat*. Beograd: Književne novine, 1990.

Đilas, Milovan. *Savremene teme*. Beograd: Borba, 1950.

Đilas, Milovan. *Susreti sa Staljinom*. Harrow: Naša reč, 1986.

Đilas, Milovan. *Vlast i pobuna, memoari*. Zagreb: EPH Liber, 2009.

Đorgović, Momčilo. *Đilas: vernik i jeretik*. Beograd: Akvarijus, 1989.

Kovačević, Branislav. *Đilas: heroj-antiheroj. Iskazi za istoriju*. 2. Izd. Podgorica: Novinsko, izdavačko i grafičko akcionarsko društvo Pobjeda, 2006.

V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji i referati. Beograd: Kultura, 1948.

Petranović, Branko, Ranko Končar, Radovan Radonjić, ur. *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948-1952).* Beograd: Izdavački centar Komunist, 1985.

8. 2. Literatura

Banac, Ivo, ur. *The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949.* New Haven & London: Yale University Press, 2003.

Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenkom komunističkom pokretu.* Preveo Josip Šentija. Zagreb: Globus, 1990.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918.-1985.* Zagreb: Školska knjiga, 1985.

Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest.* Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 1999.

Brown, Archie. *The Rise and Fall of Communism.* Harper Collins, 2009.

Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948. Knjiga prva.* Beograd: Rad, 1979.

Dedijer, Vladimir. *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju.* Beograd: Prosveta, 199.

Johnson, A. Ross. *The Transformation of Communist Ideology: the Yugoslav Case, 1945-1953.* Cambridge: The MIT Press, 1973.

Kalezić, Vasilije. *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa.* 2. izd. Beograd: Autorsko-izdavačka kuća Zodne, 1988.

Pirjevec, Jože. *Tito i drugovi.* Prevela Nina Sokol. Zagreb: Mozaik knjiga, 2012.

Pleterski, Janko, et. al., ur. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije.* Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, 1985.

Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment: 1948-1974.* Berkeley: University of California Press, 1978.